

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
МОЗИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.П. ШАМЯКІНА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
«СТАРОФЛОТСЬКІ КАЗАРМИ»**

АРКАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ:

ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЄВРОПІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ НАУКИ

**МАТЕРІАЛИ
Х МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

1-2 червня 2020 р.

**Миколаїв
МНУ імені В.О. Сухомлинського
2020**

УДК 902 : 908 : 929 : 93/94 : 327

ББК 63

А 82

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (протокол №25 від 22 червня 2020 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГАВРИЛЮК Н.О. (доктор історичних наук, старший науковий співробітник), ГОСПОДАРЕНКО О.В. (кандидат історичних наук, доцент), КУЗОВКОВ В.В. (кандидат історичних наук), СМІРНОВ І.О. (кандидат історичних наук, доцент), СІНІКА В.С. (кандидат історичних наук), ТОДОРОВ І.Я. (доктор історичних наук, професор), ЧЕРНЯВСЬКИЙ В.В. (кандидат історичних наук)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ТРИГУБ О.П. (доктор історичних наук, професор)

ДОБРОЛЮБСЬКА Ю.А. (доктор філософських наук, професор)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК: ГОСПОДАРЕНКО О.В.

А-82 Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки. Матеріали X Міжнародної наукової конференції (1-2 червня 2020 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2020. – 144 с.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень учасників X Міжнародної науково-практичної конференції «Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки».

Публікації присвячені актуальним питанням археології, історії, історії міжнародних відносин, етнології, історіографії та краєзнавства

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії та учнів ЗОШ, викладачів і студентів ВНЗ, а також для тих, хто цікавиться історією.

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за подану інформацію несуть автори.

УДК 902 : 908 : 929 : 93/94 : 327

ББК 63

© МНУ імені В.О. Сухомлинського

© Автори статей

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ

Бондаренко Д., Смирнов О. <i>Проблема інтерпретації античної пам'ятки Бондаревські джерела</i>	7
Горбенко К., Жирок Ю. <i>Залишки будівельних об'єктів «цитаделі» городища Дикий Сад</i>	10
Гребенников В. <i>І.М. Шарафутдінова на Миколаївщині</i>	17
Ласінська М. <i>Дослідження археологічних пам'яток доби енеоліту-бронзи у регіоні Нижнього Побужжя у XIX-XX столітті: історія та історіографія</i>	19
Смирнов Л., Апунович О. <i>Археологічні дослідження лабораторії археології та етнології МНУ імені В.О. Сухомлинського у 2019 році</i>	23

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Барсук А. <i>“История русов” – айтэнтычны наратыў ці гістарычны міф?</i>	29
Белінська Т. <i>Практика реалізації публічної дипломатії королівства Норвегія в країнах Азії та Африки у XXI ст.</i>	32
Bondarenko D. <i>The Result of the First World War in Central and Eastern Europe: the Brest-Litovsk, Bucharest, and Trianon Peace Treaties. A Comparative Analysis</i>	35
Бойко Я., Данилова Н. <i>Разделение труда и структура занятости у восточных славян центральных губерний Северного Причерноморья на рубеже XIX-XX вв.</i>	37
Бойко Я. <i>Заселение Крыма и Северной Таврии (конец XVIII – первая половина XX вв.)</i>	52
Вовчук Л. <i>Японське консульство в Одесі у міжвоєнний період</i>	68
Жиряков К. <i>Методологічні засади дослідження «епохи вікінгів» в історіографії XX століття</i>	71
Жуковська К. <i>Енергетична криза у Венесуелі як дестабілізуючий чинник для міжамериканської системи</i>	73
Іванова Т. <i>Радянсько-афганський конфлікт – остання воєнно-політична акція для СРСР за рубежом</i>	76

Кузовков В.	
<i>Походи русів на Каспій і Хазарський каганат у другій половині IX – другій третині X ст.</i>	79
Маринченко Г.	
<i>Стан освіти України в повоєнний період: дослідження сучасних вітчизняних науковців</i>	82
Мачай О.	
<i>Встановлення монгольської влади на теренах Південного Кавказу (1220-1265 рр.)</i>	84
Мезга Н.	
<i>Политика Польши в связи с советским дипломатическим «мирным наступлением» зимой – весной 1920 г.</i>	86
Мирун В.	
<i>Литовсько-Ординські відносини за князя Ягайла</i>	90
Мустіпан В.	
<i>Передумови формування близькосхідної політики Ізраїлю</i>	92
Nefyodov D.	
<i>1965 Economic reform in the USSR summed up by western scientists</i>	94
Рижева Н.	
<i>Значення культурних традицій у формуванні світоглядних уявлень (історико-науковий аспект)</i>	96
Семергей Н.	
<i>Розвиток української ідентичності у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічні акценти</i>	99
Федоренко М.	
<i>Особливості соціально-політичного руху Білорусі в другій половині XIX – початку XX століття</i>	101
Христоророва Ю.	
<i>Участь Єгипту в миротворчих операціях ООН на Африканському континенті</i>	105
Хрящевська Л.	
<i>Аналіз міграційних процесів у контексті соціально-економічного розвитку України в кінці XX – на початку XXI ст.</i>	107
Якубова Т.	
<i>Провенієнції, як джерелознавчий матеріал у вивченні та дослідженні приватних бібліотек (за матеріалами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ)</i>	111

КРАЄЗНАВСТВО

Бобіна О.	
<i>«Комунізація» і декомунізація Миколаєва: основні етапи та підсумки топонімічної історії (до п'ятиріччя «стрімкої» декомунізації 2015-2016 рр.)</i>	115
Господаренко О.	
<i>Міський простір і формування історичної пам'яті (на прикладі м. Миколаєва)</i>	118

Коваль Г.	
<i>Проблема вывоза нечистот и процесс ее решение николаевской городской управой в 1915 году</i>	119
Hubený D.	
<i>Podkarpatoruský klub v Londýně</i>	122
Друзенюк О., Лебедев А.	
<i>Старообрядницькі священники Гомельщини у середині 1940-1960-х років</i>	126
Майба І.	
<i>Походження прізвищ краю (Збаразький район)</i>	129
Михайлуца М., Тригуб О.	
<i>Православна церква в Одесі на початку 1920-х років</i>	133
Савчук Т.	
<i>Громадськість Молочанська на захисті родини священника М. П. Секиринського (мікроісторичне дослідження)</i>	136
Цубенко В.	
<i>З історії церкви Всіх Святих Першого (старого) Одеського кладовища</i>	139

АРХЕОЛОГІЯ

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АНТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ БОНДАРЕВСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Денис Бондаренко¹, Олександр Смирнов²

¹ НІАЗ «Ольвія» НАН України, м.н.с.

МОЦТКЕУМ, методист

Україна, 54055, м. Миколаїв, вул. Севастопольська, 63

e-mail: bondarenkod1987@gmail.com

² Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,

НІАЗ «Ольвія» НАН України

Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

e-mail: smyrnovl@ukr.net

Антична пам'ятка Бондаревські Джерела відкрита у 2017 р. в ході археологічних розвідок Миколаївської археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом О.І. Смирнова та за участю вихованців Літньої археологічної школи Миколаївського обласного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді і Кривобалківської ЗОШ І-ІІІ ступенів Миколаївської районної ради Миколаївської області.

Пам'ятку зафіксовано на незначному підвищенні рельєфу на дні глибокої корінної Кривої балки біля виходу Бондаревських джерел. Означене місце знаходиться в 2,5 км на південний захід від с. Крива Балка Миколаївського району Миколаївської області та в 4,5 км від р. Південний Буг.

Протягом 2017-2019 рр. на пам'ятці закладено ряд розвідувальних шурфів і розкопана ділянка в 50 м². З'ясовано, що культурні рештки поширені на площі близько 100 м² і представлені кам'яною вимосткою, спорудженою у руслі джерела. При розчистці вимостки виявлено чисельні уламки античних амфор.

Кам'яна вимостка сформована у вигляді щільного скупчення дрібного, середнього та крупного буту, прямокутних і полігональних плит вапняку, які фіксуються з глибини 0,35 м від сучасної денної поверхні. Місцями каміння щільно примикає одне до одного. Вимостка укладена на зелену болотну материкову глину, вихід якої фіксується на глибині 0,65 м від сучасної денної поверхні.

При заглибленні у розкопі стрімко підіймається рівень води, що, наразі, унеможлиблює розширення його площі без застосування спеціальних гідротехнічних споруд для відводу води.

Але, досліджена приблизно на половину пам'ятка дозволяє, в цілому, зрозуміти її характер.

Довгий час вважалося, що в архаїчний період еллінами була освоєна територія на північ від Ольвії до широти сучасного м. Миколаєва (приблизно на цій же широті знаходяться і Бондаревські Джерела) Однак, жодних архітектурних залишків самого раннього періоду існування цих пунктів на сьогодні не відомо – найбільш давні споруди також датуються добою класики-еллінізму. Тож така рання дата їх заснування виявляється дещо сумнівною. Схожа картина прослідковується і на цілій низці поселень, що знаходяться південніше. Виходячи з цього, на сьогодні, самим північним пунктом із залишками культурного шару доби архаїки варто визнати Нову Богданівку-ІІІ, а поселенням із будівельними залишками цього часу

– Стару Богданівку-II, яка аж на 13 км південніша за Бондаревські Джерела.

Примітно, що вздовж балки, в якій виявлено вимостку, у напрямку схід-захід фіксується курганна гряда, з якої візуально простежується 13 насипів.

З огляду на все це, саме Крива балка могла виступати своєрідним маркером північної широти підконтрольних Ольвії територій.

Тим цікавішою виявляється об'єкт, розкопаний на Бондаревських Джерелах.

Масовий керамічний матеріал (більше 3,5 тис. фрагментів), зафіксований при розкопках кам'яної вимостки, чітко вказує на її спорудження саме в добу архайки. Свідченням цьому є чотири самі ранні зразки кераміки: уламок вінчику амфори Мілету архайчного типу, який широко датується четвертою чвертю VII – третьою чвертю VI ст. до н.е., а також три ніжки «протофасоських» амфор серій I-II (за класифікацією С.Ю. Монахова), які побутували у третій чверті VI ст. до н.е. Дані знахідки дозволяють стверджувати, що кам'яна вимостка на Бондаревських Джерелах споруджена не пізніше третьої чверті VI ст. до н.е.

Статистичні обрахунки уламків амфор, у відповідності до хронології об'єкту, демонструють найбільшу активність на пам'ятці в архайчний період, пов'язану, вірогідно, власне зі спорудженням вимостки. Незначна частка матеріалу належить амфорам класичного й елліністичного часу. Одиничні уламки відносяться до керамічної тари римської доби. Таким чином, з незначними перервами, активність на пам'ятці тривала аж до II-III ст. н.е.

Матеріальна культура Бондаревських Джерел репрезентована майже винятково уламками амфорної тари. Ця категорія посуду складає 99,24% всіх знахідок кераміки. У той час, коли середня доля керамічної тари серед матеріалів античних поселень Нижнього Побужжя складає близько 80%.

Звертає увагу майже повна відсутність столового та знахідка всього лише 3 фрагментів кухонного посуду. Доля цих двох категорій кераміки складає лише 0,76% всіх уламків.

Тож, до характерних особливостей Бондаревських Джерел можна віднести наступне:

- територіальне розміщення пам'ятки на північній околиці Ольвійського полісу;
- розташування пам'ятки у заболоченому місці біля виходу природнього джерела на дні давньої корінної балки;
- мала площа пам'ятки з відсутністю будь-яких інших будівельних залишків, окрім кам'яної вимостки;
- аномальна перевага уламків амфорної тари серед статистичних показників решток матеріальної культури;
- майже повна відсутність уламків кухонного та столового і повна відсутність господарського посуду;
- активність на пам'ятці, з незначними перервами, протягом всієї античної доби.

Мала площа Бондаревських Джерел, їх розташування на дні балки у надто зволоженому місці та відсутність будь-яких залишків жител дозволяють повністю відкинути поселенський характер пам'ятки. А майже повна відсутність кухонної кераміки для приготування їжі свідчить про те, що разове перебування людини у цьому місці було нетривалим. З іншого боку, окремі знахідки столового посуду для вживання їжі (глеки та миски), а також невелика кількість кісток, переважно дріб-

ної рогатої худоби, кажуть про те, що прийом їжі на цьому місці все ж здійснювався. Вірогідно, задовольнити харчові потреби людей, які тут знаходилися, міг своєрідний «сухий пайок». Тож припустимо, що термін разового перебування людини (групи людей) на Бондаревських Джерелах навряд чи перевищував декілька діб.

Сумнівною виглядає й інтерпретація пам'ятки, як «стоянки пастухів». Як відомо, на практиці – це місця, розташовані на певній відстані від поселень, де археологічно зафіксовані рештки життєдіяльності людини (як правило, у вигляді окремих уламків керамічного посуду), але будь-які архітектурні споруди та, навіть, культурний шар відсутні. Однак, у нас є вагомі аргументи проти визнання Бондаревських Джерел «стоянкою пастухів» – це яскраво виражений культурний шар і величезна кількість амфор, що були розбиті на кам'яній вимостці. Судячи з тих уламків, які вже вдалося дослідити, тут утилізовано щонайменше 133 умовно цілі амфори (у підрахунку по профільним частинам, які належать явно різним посудинам). І це лише на дослідженій частині вимостки. Варто вважати, що при повному розкритті об'єкту, їх кількість збільшиться у рази. Навіть, якщо враховувати тривалий проміжок часу, протягом якого люди періодично відвідували це місце, цифра вражає. Окрім того, амфора – посудина громіздка, важка та незручна для транспортування суходелом. А відстань до найближчого потенційного населеного пункту (Нової Богданівки-III) по прямій складала більше 13 км. У таких умовах зручнішим було б переміщення напоїв для особистого вжитку, прикладом, у шкіряних бурдюках, які на той час вже набули значного поширення.

Тож для чого давні греки долали таку велику відстань, заглиблюючись у степ, та ще й перевозили (переносили) із собою громіздкі амфори, які вже на місці утилізувалися (під утилізацією ми маємо на увазі умисне розбиття посудин з метою подальшого використання уламків для укріплення вимостки)?

Вище ми аргументовано припустили, що саме у районі Бондаревських Джерел закінчувалася зона впливу Ольвії, а далі на північ розташовувалися варварські території.

З огляду на все це, привабливим виглядає припущення про транспортування еллінами амфор зі своїм вмістом на Бондаревські Джерела в якості товарної тари. При чому самі амфори у цьому випадку слугували маркерами походження та смакових якостей цього товару. Така наочна демонстрація закоркованої тари була б важливою при здійсненні дрібних торгівельних операцій приватного характеру (географічне розташування Бондаревських Джерел дозволяє вбачати у покупцях цього товару варварське населення регіону). Подальша ж утилізація цієї тари могла бути викликана потребою транспортування вмісту амфор суходелом, для чого ці посудини були не надто зручними. Раціональніше було б перелити їх вміст, прикладом, у шкіряні бурдюки. Таким же нераціональним здається повернення порожніх амфор на еллінські поселення. Можливо саме тому, тара розбивалася тут же – на місці, а її уламками укріплювалася кам'яна вимостка.

На даний час у Нижньому Побужжі археологічно зафіксоване лише торжище на Ольвійській агорі. Деякі дослідники приписують торгівельний характер і ремісничому Ягорлицькому поселенню на Кінбурнській косі. Обидва пункти структурно кардинально відрізняються від Бондаревських Джерел. Але, чи всі торгівельні операції здійснювалися там? Варто думати, що ні. Мали існувати й інші пункти торгівлі, зокрема, з варварськими племенами ольвійського оточення. Можливо, саме з таким типом пам'яток і слід пов'язати Бондаревські Джерела?

Певно, у деяких випадках купцям доводилося очікувати на своїх торгівельних партнерів у затишному місці під деревами біля джерела питної води. Цей час вони могли присвятити «суспільно корисній праці» – будівництву зручної кам'яної вимостки для переміщення біля джерела з метою забору свіжої питної води. Таке будівництво не викликало особливих зусиль, адже природні виходи вапняку знаходилися прямо на місці.

Зауважимо, що наша теорія побудована на низці суто гіпотетичних суджень і, можливо, не підкріплена «залізною» аргументацією. Але, вона покликана ревізувати наявні відомості стосовно типологізації античних пам'яток та актуалізувати виявлення пунктів, аналогічних Бондаревським Джерелам, зокрема, у місцях, які раніше вважалися неперспективними для археологічного пошуку. Можливо, фронтальні розвідки у заглибинах давніх корінних балок Нижнього Побужжя дозволять виявити ще цілий ряд схожих об'єктів, що сприятиме їх більш аргументованій інтерпретації.

ЗАЛИШКИ БУДІВЕЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ «ЦИТАДЕЛІ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Кирило Горбенко¹, Юрій Жирок²

¹ Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,
старший викладач
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: dikiyasad@ukr.net

² Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,
студент 3-го курсу
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: urchik2225@gmail.com

Городище Дикий Сад розташоване на рівному плато при злитті річок Південний Буг та Інгул, в самому історичному центрі сучасного міста Миколаїв. У плані мало форму овалу, витягнутого по вісі Пд-С–Пн-З. Загальна площа збереженої території сягає понад 4,0 га (рис. 1). У культурно-хронологічному аспекті городище відноситься до постсабатинівського часу (тудоровський варіант білозерської археологічної культури) доби пізньої бронзи (13/12-12/11 ст. до н.е.). Під час свого існування городище займало високий мис стрімчастого краю плато лівого берега річки (східна межа). З боку степу (південна, північна та західна межа) захищалося глибокими ярами та двома ровами між ними. Архітектурні споруди розташовувалися рядами уздовж річки Інгул і практично примикали один до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс.

За конструктивними особливостями городище Дикий Сад можливо розподілити на три умовні частини (рис. 1):

- «*цитадель*» з основним ровом навколо;
- «*передмістя*» (ближнє та дальнє), що розташовувалося за основним ровом та обмежувалося другим (зовнішнім) ровом;

– «*посад*», який розташовувався за зовнішнім ровом.

На території Дикого Саду зафіксовано 53 археологічних об'єкта (житлові, господарські, господарсько-культові, ритуально-культові, оборонні споруди та соціальні об'єкти), зафіксовано понад тисяча екземплярів артефактів (керамічний посуд, глиняні, бронзові, кістяні і кам'яні предмети).

Запропонована публікація присвячена загальній характеристиці залишків архітектурних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад (табл. 1).

«*Цитадель*» розташована у південно-східній частині городища. В її межах зафіксовано 24 археологічних об'єкта. Серед них 21 приміщення (житлові, ритуально-культові, господарське та господарсько-ритуальне); ритуальний пандус, центральний майданчик (місце збору громади) та рів із залишками двох кам'яних фундаментів для дерев'яних перекидних мостів (рис. 2).

Майже усі приміщення мають прямокутну форму з овальними кутами (приміщення 9, 10, 16 ближче до підквадратної форми). Серед залишків будівельних матеріалів зустрічається глина, камінь, дерево, річний мул, будівельний розчин (вапно, суглинок), кістки риби. Основне заповнення та заповнення ям представлене керамічним посудом різною форми та ступенем збереженості (від окремих фрагментів до майже цілих форм), виробами з бронзи, каменю та кістки, черепами людини без нижньої щелепи, кістками тварин (ВРХ, МРС, кінь, свиня, черепаха тощо) та риб (сом, щука, карп, сазан).

Наявність виробів з бронзи (шильця, ножі, серп тощо) зафіксовано у приміщеннях – 1, 3, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 24; з рогу (гудзики, «ковзани», псалії, такелажний інструмент тощо) – 4, 9, 12, 15, 16, 19, 25. Що стосується знахідок людських черепів, їх наявність фіксується у приміщеннях – 2, 4, 7, 10, 15.

Деякі приміщення мають сліди перебудови, зокрема, приміщення 9, 10, 19 (четвертий і п'ятий ряди), що свідчить про тривалість життя у цих спорудах, або про більш ранній період їх будівництва (зародження життя на городищі).

За принципом розташування (від лінії берегу річки) приміщення розподіляються на умовні ряди:

– *нульовий* (умовний. Виходячи з розкопок 1956 р., приміщення існували (рис. 2), але були зруйновані природньою абразією у середині ХХ ст.);

– *перший* (14, 1. Інші приміщення, ймовірно, зруйновано природньою абразією до початку регулярних досліджень початку 1990-х років);

– *другий* (2, 6, 7, 8);

– *третій* (3, господарська споруда (9-а), 5);

– *четвертий* (25, 4, 9, 12, центральний майданчик, 11);

– *п'ятий* (господарсько-ритуальна споруда (24-а), 24, 10, 20, 19, 16, 15).

Четвертий і п'ятий ряди розташовані у формі дуги та повторюють абрис рову. Перший, другий і третій ряди витягнуті більш прямою лінією за віссю Пн.-Зх.–Пд.-Сх. (рис. 1; 2).

За ступенем заглибленості у материковий ґрунт приміщення розділяються на чотири групи:

– *наземні* (глибина до 0,5 м) із залишками кам'яних фундаментів – приміщення 5, 6, 15, 16, 19, 20, 25, господарська споруда (9-а), господарсько-ритуальна споруда (24-а). Їх площа коливається від 24,0 м² до 85,5 м², а глибина від 0,1 м до 0,4 м. У цих приміщень фіксується три типи входу – коридор, прохід і сходи. Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються господарські, стовпові, ритуально-

культові, господарсько-культові, господарсько-виробничі. Дах одно-двоскатний. Приміщення 25 має спеціальну господарську прибудову.

– *наземні* (глибина до 0,5 м) глинобитні – приміщення 24, господарсько-ритуальна споруда (24-а). Їх площа коливається від 42,0 м² до 80,0 м², а глибина від 0,1 м до 0,5 м. У цих приміщень фіксується два типи входу – коридор і сходи. Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються господарські, стовпові та ритуально-культові. Дах одно-двоскатний.

– *частково заглиблені* (глибина до 1,0 м) – приміщення 1, 2, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 14. Їх площа коливається від 28,0 м² до 82,5 м², а глибина від 0,5 м до 0,95 м. У цих приміщень фіксується три типи входу – апарель, коридор і сходи. Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-виробничі. Дах одно-двоскатний. Додатково, приміщення 9, 12, 11 мають спеціальні господарські прибудови.

– *заглиблені* (глибина понад 1,0 м) – приміщення 4, 8. Їх площа коливається від 50,0 м² до 85,5 м², а глибина від 1,04 м до 1,70 м. У цих приміщень фіксується два типи входу – коридор і сходи. Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові. Дах одно-двоскатний.

Подібні категорії приміщення зустрічаються і на інших поселеннях регіону Північного-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи: *наземні із залишками кам'яних фундаментів* (Тудорово та Ялпуг IV); *наземні глинобитні* (Вороновка та Балта); *частково заглиблені* (Приозерне I, Комрат I, Ялпуг IV, Озерне II, Етулія XI, Гайдари, Чобручі, Чалик, Калфа); *заглиблені* (Мирне II).

Кам'яні кладки збереглися у більшості приміщень усіх рядів (чотирнадцять споруд). Кам'яні фундаменти переважають серед наземних приміщень. Серед систем кладок зустрічаються *цокольні, облицювальні та комбіновані* конструкції (табл. 1). Вони являють собою залишки кам'яних основ стін з місцевого вапняку від одного до п'яти шарів з елементами перев'язки та використанням постелисто-ложкової техніки.

– *Цокольні* конструкції зафіксовано у приміщеннях 1, 6, 5, 12, 15, 9, 25, господарська споруда (9-а), 20 (дев'ять споруд).

– *Облицювальні* – у приміщеннях 4, 8 (дві споруди).

– *Комбіновані* – у приміщеннях 10, 19, 11 (три споруди).

У кам'яно-глинобитному домобудівництві на території «цитаделі» городища простежуються традиції, що характерні для більш ранніх культур, так і нехарактерні для Степного Побужжя конструкції. Наприклад, постелисто іррегулярні кладки, характерні для городища, також відомі і в сабатинівській культурі. Змішані постелисто-орфостатні іррегулярні кладки, що також фіксуються на городищі, використовувалися на поселеннях сабатинівської культури та білозерської культури і на пам'ятках доби пізньої бронзи у Криму.

На рівні підлоги приміщень «цитаделі» розташовувалися *господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові, господарсько-виробничі ями*, а також відкриті *вогнища* (табл. 1).

– Господарські ями присутні майже у всіх приміщеннях, окрім приміщень 14, 2, 6, 8, 3.

– Стовпові ями зустрічаються у всіх приміщеннях, окрім приміщень 14, 2, 6, 3, 4.

– Ритуально-культові ями зафіксовано у приміщеннях 4, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 24, 25.

– Господарсько-культові у приміщеннях 8, 25.

– Господарсько-виробничі присутні у приміщеннях 9, 20, 19.

– Вогнища зафіксовано у приміщеннях 3, 4, 5, 7, 9, 19, 20, 24. Обкладені камінням вогнища у приміщеннях 3, 4.

Ями заповнено керамікою, кістками тварин і риби, а деякі ями культового характеру були навмисно засипані чистим ґрунтом, та, іноді, містили поховання людського черепа без нижньої щелепи, панцир черепахи, дрібні «ворожилі» каміння, мініатюрний керамічний посуд.

Отже, серед приміщень «цитаделі» городища Дикий Сад переважають *частково заглиблені* (9 приміщень), другу за чисельністю категорію складають *наземні приміщення з залишками кам'яних фундаментів* (8 приміщень). У найменшій кількості представлені *наземні глинобитні* (2 приміщення) та *заглиблені* (2 приміщення).

У **першому** ряду представлені тільки *частково заглиблені*;

у **другому** – *частково заглиблені, наземні із залишками кам'яних фундаментів, і заглиблені*;

у **третьому** – *наземні із залишками кам'яних фундаментів і частково заглиблені*;

у **четвертому** – *частково заглиблені, наземні із залишками кам'яних фундаментів, і заглиблені*;

у **п'ятому** – *наземні із залишками кам'яних фундаментів, наземні глинобитні та частково заглиблені*.

Переважна більшість приміщень виконували роль житлових (для однієї родини) помешкань. Можливо, частково заглиблені та заглиблені житлові приміщення використовувалися як сезонні житла (з легкими глинобитними стінами – як літні помешкання, а заглиблені помешкання з кам'яними спорудами – як зимові).

Частина споруд використовувалася як господарські (загони для скота, майстерні, склади тощо) та господарсько-ритуальні приміщення. До ритуально-культових можна віднести приміщення 4 (на рівні підлоги знаходилися ритуальні ями з характерним заповненням – людський череп, кістки тварин, зокрема черепахи, керамічний диск з символами тощо), деякі елементи ритуально-культових дій простежуються й у приміщенні 20 (домашній «вівтар» з антропоморфних стел і залишками ритуальних підношень у культовій посудині).

Усі приміщення «цитаделі» є характерними для пам'яток Північного-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи. При цьому, принцип розміщення будівель, враховуючи оборонний рів навколо «цитаделі», вказує на традиції, що характерні для Східних культур доби пізньої бронзи (Південний Урал, Казахстан).

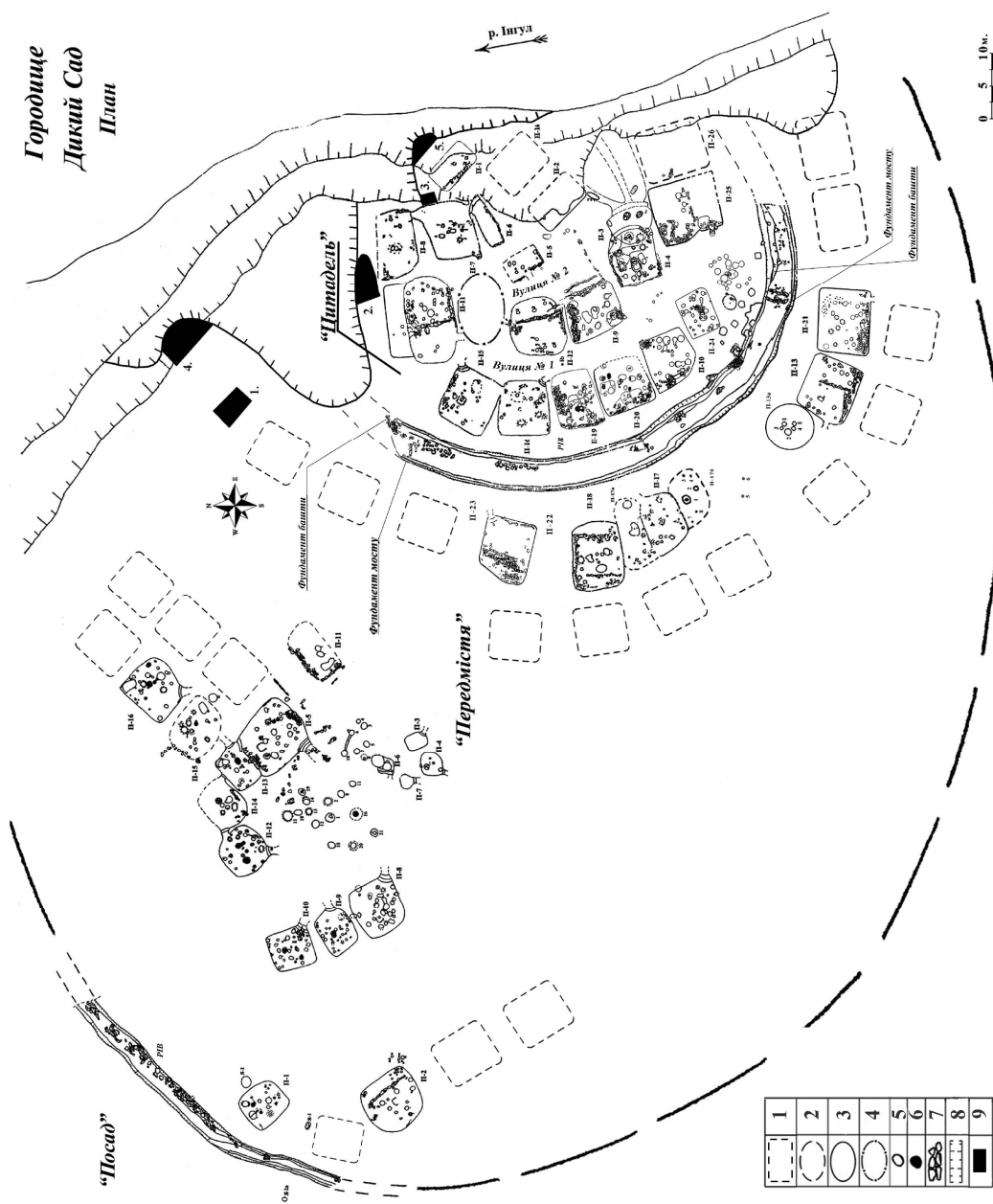
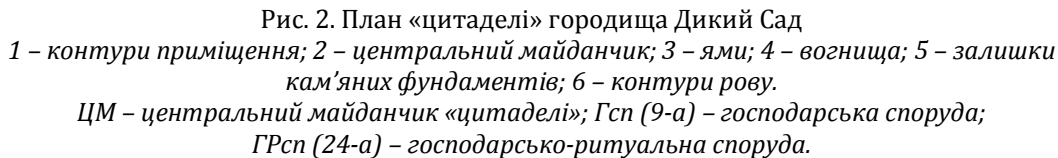

Рис. 1. План городища Дикий Сад
1 – межі ймовірних об'єктів; 2 – межі городища; 3 – контури приміщень; 4 – центральна площа; 5 – ями; 6 – вогнища; 7 – кам'яні кладки; 8 – ріє; 9 – контури розкопів 1956 року.

№ приміщення	Тип споруди	Довжина, м	Ширина, м	Глибина, м	Площа, м²	Тип входу	Система кладки	ЯМИ						Вогнища		Залишки будівельних матеріалів	Господарські прибудови	Будівельні горизонти	
								Господарські	Стовпові	Ритуально-культові	Господарсько-культові	Господарсько-виробнича	Усього	Вогнища	Піч				
ПЕРШИЙ РЯД																			
1	3-1	7,0	4,0	0,8	28,0	А	Ц	1	2	-	-	-	-	3	-	-	Г, К, Рм	-	1
14	3-1	7,0	4,0	0,7	28,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Г	-	1
ДРУГИЙ РЯД																			
2	3-1	9,5	4,5	0,95	42,75	К	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Г, К	-	1
6	Н-1	8,0	3,0	0,4	24,0	П	Ц	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Г, К, Д	-	1
7	3-1	7,0	6,8	0,95	47,6	С	-	4	5	-	-	-	-	9	1	-	Г, К	-	1
8	3-2	10,0	5,0	1,70	50,0	П	О	-	2	-	1	-	-	3	-	-	Г, К	-	1
ТРЕТІЙ РЯД																			
3	3-1	8,0	4,0	0,7	32,0	А	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	Г, К, Бр	-	1
Гсп 9-а	Н-1	8,0	6,0	0,1	48,0	К	Ц	5	3	-	-	-	-	8	-	-	Г, К	-	-
5	Н-1	6,0	4,0	0,25	24,0	К	Ц	3	7	-	-	-	-	10	1	-	Г, К, Бр	-	1
ЧЕТВЕРТИЙ РЯД																			
25	Н-1	9,5	9,0	0,36 - 1,04	85,5	С	Ц	2	6	-	3	-	-	11	-	-	Г, К, Кр	1	1
4	3-2	9,0	6,5	1,65	58,5	С	О	5	-	2	-	-	-	7	4	-	Г, К	-	1
9	3-1	8,75	8,50	0,8	74,4	К	Ц	9	2	2	-	-	1	14	1	1	Г, К	1	2
12	3-1	8,5	8,5	0,65	72,25	К	Ц	2	6	2	-	-	-	10	-	1	Г, К, Бр	1	1
11	3-1	11,0	7,5	0,8	82,5	С	К	22	5	1	-	-	-	28	-	-	Г, К	1	1
П'ЯТИЙ РЯД																			
ГРсп 24-а	Н-2	10,0	8,0	0,1	80,0	К	-	10	7	3	-	-	-	20	1	-	Г	-	-
24	Н-2	7,0	0,6	0,30	42,0	К	-	13	11	3	-	-	-	27	1	-	Г	-	1
10	3-1	7,75	7,5	0,65	58,13	А	К	12	7	5	-	-	-	24	-	-	Г, К	-	2
20	Н-1	8,0	7,5	0,30	60,0	К	Ц	15	3	2	-	1	1	21	2	-	Г, К	-	1
19	Н-1	8,0	7,0	0,35	56,0	К	К	21	11	1	-	3	3	37	3	-	Г, К, Кр	-	2
16	Н-2	7,50	7,25	0,5	54,37	С	-	11	3	1	-	-	-	15	-	-	Г, К	-	1
15	Н-1	8,25	7,50	0,4	61,80	С	Ц	7	7	-	-	-	-	14	-	1	Г, К, Бр	-	1

ГРсп – господарсько-ритуальна споруда; Гсп – господарська споруда
Типи приміщень: Н – наземні (Н-1 – з залишками кам'яних фундаментів; Н-2 – глинобитні); 3 – заглиблені (3-1 – частково заглиблені; 3-2 – заглиблені)
Типи кладки: Ц – цокольна. О – облицювальна. К – комбінована.
Типи входу: А – апарель, К – коридор, П. – прохід, С – сход.
Залишки будівельних матеріалів: Г – глина. К – каміння. Кр – кістки риб. Бр – будівельний розчин (вапно, сулінок). Рм – річний мул. Д – дерево.

І.М. ШАРАФУТДІНОВА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Віктор Гребенников

Державна інспекція по охороні пам'яток культури в Миколаївській області,
науковий співробітник.

Україна, 54001, м. Миколаїв, вул. Декабристів, 34/1
e-mail: grebennikov.v2017@ukr.net

Ірина Миколаївна Шарафутдінова, відома в Україні та далеко за її межами вчена, яка все життя присвятила археології. Значу частину своїх польових досліджень вона провела на Миколаївщині, керуючи тут загонами новобудовних експедицій. Вона проводила розкопки на курганах і поселеннях доби пізньої бронзи. Плідно працювала вона і в інших регіонах. Завдяки її розкопкам українська археологія поповнилася багаточисельним археологічним матеріалом. Вона є автором монографії та співавтором колективної монографії, які й зараз являють значний науковий інтерес для фахівців. Ірина Миколаївна розкрила перед науковим світом сабатинівську культуру та створила когорту своїх послідовників у науці.

Свою експедиційну діяльність вона почала з Миколаївщини, коли навчаючись на кафедрі археології Київського державного університету (КДУ) у Л.М. Славіна, поїхала в Ольвійську експедицію як студентка-практикантка. Та захопившись ще в університеті археологією, Ірина не зупинилася на античності, її зацікавила доба бронзи.

Вперше, вже як самостійний дослідник, до Миколаївської області Ірина Миколаївна приїхала у 1966 р., коли Інгульська експедиція під керівництвом О.Г. Шапошникової готувалася проводити розкопки поселень у ложі майбутнього Софіївського водосховища на середньому Інгулі. У ході попередніх розвідок там виявили кілька поселень доби пізньої бронзи.

Враховуючі певний досвід Ірини Миколаївни у сфері дослідження пам'яток доби пізньої бронзи, Олімпіада Гаврилівна Шапошникова у 1967 р. призначила її керувати розкопками поселення Новорозанівка I. Під час робіт виявлені багатокімнатні приміщення, які розташовувалися двома рядами вздовж берега річки. Це були наземні будівлі, що склалися з прибудованих один до одного прямокутних споруд, які в основі були складені каменя, а у верхній частині – з глини та саману. Дослідниця датувала пам'ятку раннім етапом сабатинівської культури (XIV ст. до н.е.).

Треба зазначити, що І.М. Шарафутдінова була твердим і послідовним прихильником виділення самостійної сабатинівської культури з масиву зрубної культури. Термін «сабатинівська культура» був вперше запроваджений Н.М. Погребовою у кінці 50-х рр. XX ст. після розкопок поселення доби пізньої бронзи біля с. Сабатинівка на Південному Бугу. Ірина Миколаївна присвятила все своє наукове життя дослідженню цієї культури на Подніпров'ї та Побужжі. Поселення Новорозанівка стало одним з перших результатів цієї роботи.

Щоб мати всебічне уявлення про добу пізньої бронзи у Поінгуллі І.М. Шарафутдінова приступила до розкопок курганів. У цей час вона дослідила курган доби бронзи біля с. Пелагеївка (недалеко від новорозанівського поселення). У наступні роки (1969-1971) нею були досліджені кургани цього часу біля сіл Соко-

лівка, Баратівка та Майорівка. Було знайдено багато поховань різних культур бронзового віку, зокрема, орнаментована сокира. Отже, картина курганного будівництва у даному регіоні була взагалі з'ясована. У 1971 р. невеличкі розвідкові розкопки були проведені на поселенні Майорівка. Знайдено залишки кам'яного будівництва та багато речового матеріалу сабатинівського часу. Настав час накопичувати знання з поселень Побужжя.

У 1974 р. загін під керівництвом І.М. Шарафутдінової у складі Інгульської експедиції провів невеликі розкопки на поселенні Новогригорівка I, яке було розташоване на лівобережжі Південного Бугу. Загальна площа розкопу склала 500 кв. м. Було відкрито залишки 5 будівельних комплексів і зольник, які належали до пізнього етапу сабатинівської культури. Кургани доби бронзи у цій місцевості досліджували інші співробітники вищеназваної експедиції. Серед різноманітних поховань, багато з них належали до доби пізньої бронзи.

У наступні роки (1975-1981) увага Ірини Миколаївни була прикута до групи поселень біля с. Степове, котрі можна віднести до правобережжя Нижнього Побужжя. Її загін у складі Південнобузької експедиції провів головні розкопки на поселенні Степове I. Досліджена ділянка склала 2000 кв. м, на якій були знайдені прямокутні багатокамерні житла площею 50-70 кв. м з каміння-вапняку. До головних приміщень з вогнищами примикали легкі прибудови. Комплекси розташовувалися рядами-терасами на схилах балки паралельно берегу. Також були знайдені залишки майстерні з обробки шкіри. Поселення датовано розвинутим етапом сабатинівської культури.

Також, як і у Поінгуллі, для виявлення загальної історичної картини часу пізньої бронзи на даній території, І.М. Шарафутдінова розкопала 3 кургани у районі с. Степове. У них містилися поховання різних культур бронзового віку. Зокрема, було знайдено 2 поховання пізньої бронзи з різноманітним інвентарем.

У цей час дослідниця стає в СРСР знаним фахівцем з доби пізньої бронзи і, зокрема, сабатинівської культури. Накопичений нею науковий досвід і знайдені матеріали дали змогу захистити кандидатську дисертацію та прийняти участь у написанні кількох монографій, які висвітлювали добу бронзи в Україні. В них була остаточно доведена самотність сабатинівської культури.

На жаль, різні об'єктивні та суб'єктивні обставини не дали змоги Ірині Миколаївні прийняти повноцінну участь у розкопках низки поселень у районі будівництва Південноукраїнської АЕС (Пугач I і II, Бузьке I-IV, Щуцьке I, Ташлик I-VI й ін.). Всі вони мали шари доби пізньої бронзи й надали цінний археологічний матеріал. Та не все було так погано.

Дійсно величним завершальним акордом в епопеї розкопок Ірини Миколаївни на Миколаївщині, стали її дослідження на поселенні Виноградний Сад I. Дана пам'ятка розташована на правому березі р. Південний Буг на північній околиці однойменного села. Поселення почали досліджувати з 1978 р. співробітники Інгульської експедиції, а в 1984-1994 рр. цим загоном керувала І.М. Шарафутдінова. Взагалі його розкопували до 2006 р.

За весь час розкопок пам'ятки розкрито близько 10000 кв. м. Було виявлено кам'яне та кам'яно-глиняне будівництво, в якому можна виділити три види жител: великі – 120-80 кв. м; середні – 50-20 кв. м і маленькі – 10-7 кв. м, прямокутні у плані. В них, або біля них, знаходилися господарські будівлі, печі, вогнища, господарські ями тощо. Зібраний величезний речовий матеріал. У центрі поселення знай-

дено комплекс для просушки та зберігання зерна площею у 250 кв. м. Поселення спеціалізувалося на вирощуванні та первинній переробці зернових культур. Дослідниця датувала його пізнім етапом сабатинівської культури. Також у цей час співробітники Миколаївської експедиції дослідили кілька курганів доби енеоліту-бронзи біля Виноградного Саду.

Це досить своєрідна і, на даний час, унікальна пам'ятка. На жаль, на сьогодні далеко не весь знайдений матеріал оброблено та введено до наукового обігу. Маємо надію, що учні та колеги Ірини Миколаївни довершать її справу та зроблять свій внесок у вивчення доби пізньої бронзи Півдня України.

У 2019 р. Ірині Миколаївни виповнилося 90 років, та вона не залишає археологію. Приймає участь у різних наукових заходах, цікавиться розкопками, зокрема, і на Миколаївщині, новими науковими працями. До неї за порадами звертається чимало фахівців, які вивчають добу пізньої бронзи тощо. Отже побажаємо їй ще багато років плідного наукового життя.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДОБИ ЕНЕОЛІТУ-БРОНЗИ У РЕГІОНІ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У ХІХ-ХХ СТОЛІТТІ: ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Маріанна Ласінська

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
к.і.н., доцент кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: mariannalasinska@gmail.com

Піонером у галузі вітчизняної археології, що вивчав пам'ятки доби енеоліту-бронзи, цілком справедливо називають графа О.С. Уварова. Незважаючи на те, що першим для російськомовної аудиторії революційну працю Й.Я. Ворсо «Північні старожитності королівського музею в Копенгагені» (1861), супроводжуючи власними коментарями та рекомендаціями, відкрив К.М. Бер, О.С. Уваров у 1877 р. в м. Казань на IV Археологічному з'їзді спонукав до формулювання основного рішення з'їзду про з'ясування «в якому відношенні до російської археології знаходиться теорія про три періоди – кам'яний, бронзовий і залізний».

У 1888 р. за його ж авторством, але вже по смерті, було видано роботу «Питання та запити, що не отримали кінцевої розробки на перших семи Археологічних з'їздах», де О.С. Уваров продовжив розглядати проблему введення бронзового періоду до загальної археологічної періодизації. В ній автор наголошував, що особливістю бронзової доби є те, що поряд із виробами з бронзи використовуються кам'яні знаряддя праці. Основною визначальною ознакою для пам'яток епохи бронзи виступає поховальний обряд у вигляді трупоспалення та наявність бронзових речей.

Серед інших робіт авторів – учасників Археологічних з'їздів, зазначимо наступні.

Пам'яткам археології регіону Нижнього Побужжя присвячена робота Д.Я. Самоквасова «Могильні старожитності Олександрівського повіту Катеринос-

лавської губернії». Автор описав знахідки давнини, які у 20-30-ті роки ХХ ст. будуть ідентифіковані, як черняхівські. Дослідженню Білозерського пізньоскіфського городища присвячено нарис Г.Л. Скадовського, який ще у 80-х роках ХІХ ст. провів там розвідку й оглянув саме городище та прилеглі до нього кургани.

Доленосним, у сенсі прориву в розвитку дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, є VI-й Одеський археологічний з'їзд 1884 р., котрий можна вважати винятком оскільки це єдиний з'їзд, що відбувся поза політичними дискусіями та став переломним у методології науки. З'їзд, високий організаційний і науковий рівень якого забезпечили Новоросійський університет й Одеське товариство історії та старожитностей, завершив певний етап в історії археологічних з'їздів, оскільки з 1884 р. керівництво Московським археологічним товариством, після смерті чоловіка, перебирає на себе П.С. Уварова – удова графа О.С. Уварова, з особистістю якої тісно пов'язана історія подальших з'їздів.

Хоча основні наукові новації та відкриття у галузі польової археології сталися на початку ХХ ст., проте у плані розвитку надбань теоретичної науки про старожитності Нижнього Побужжя, Археологічний з'їзд в Одесі став певним піком, під час якого були закладені всі базові моменти для подальшого формування археологічних досліджень краю. Від ґрунтовних напрацювань О.С. Уварова, яким, через завчасну смерть автора, так і не судилося бути опублікованими у вигляді праці «Бронзовий період. Археологія Росії», від рукопису лишились самі чернетки.

Справа О.С. Уварова була продовжена за кількадесят років В.О. Городцовим і знайшла своє відображення у виданні в Москві у 1910 р. роботи «Побутова археологія» та I-му томі «Археології» у 1923 р. під назвою «Кам'яний період». «Побутова археологія» стала, фактично, першим капітальним узагальненням матеріалів мідно-бронзової доби і технології виготовлення виробів. Дослідники історіографії імперської археології, як один, згодні, що структура її вкрай подібна до неопублікованої праці О.С. Уварова «Бронзовий період. Археологія Росії», тому цілком ймовірно, що була написана із використанням нотаток покійного графа. На користь цієї версії говорить ще той факт, що удова П.С. Уварова фактично стала покровителькою В.О. Городцова, тому вчені припускають думку про те, що останній був добре знайомий з напрацюваннями видатного археолога.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. у галузі археологічного вивчення Нижнього Побужжя тісно пов'язаний з ім'ям археолога та краєзнавця Віктора Івановича Гошкевича. Щодо старожитностей Нижнього Побужжя, то необхідно відзначити наступні роботи В.І. Гошкевича: «Скарби та старожитності Херсонської губернії», «Монети та медалі», «Стародавні городища по берегах низового Дніпра», «Стародавнє кладовище та городище у Миколаєві», «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемповського» й інші.

У книзі «Скарби та старожитності Херсонської губернії», автор подає поради щодо методики ведення археологічних розвідок і розкопок, класифікації «наукових скарбів», прийомів їх збереження, також докладні описи різновидів поховань і влаштування могил, котрі автор ідентифікує, як «кіммерійські». Серед описаних В.І. Гошкевичем старожитностей, зібраних і розкопаних на території Нижнього Побужжя, виділяються знахідки скарбів зроблені у районі колишнього Олександрійського повіту: біля с. Богоявленське, де селянами були знайдені мідні речі; с. Братолубівки, розритий курган з похованими у ньому кістяками; на околицях села Верблужки розкопані кургани «Близнюки» та «Перервана могила» із заліз-

ними предметами; курган, що містив шість кістяків, розритий у 70-х рр. XIX ст. між с. Дмитрівка та ст. Знам'янка; рештки шаблі та стремені, що знайдені у кургані біля села Звенигородка; поряд з селом Троянкою розкопаний курган «Довга могила».

Окрім того – описано знахідки Єлисаветградського повіту біля сіл Бобринець, Братське, Костянтинівка, Лозоватка, Ольшанка й інших, міст Вознесенська й Ольвіополя. Переважно це розкопані кургани, рештки матеріальної культури різних народів, нумізматичний матеріал тощо.

Останньою роботою В.І. Гошкевича, на якій хотілося б зупинитися, є стаття «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемп-ковського», що вийшла вже після смерті науковця на сторінках «Вісника Одеської комісії краєзнавства». Тут ми зустрічаємо огляд декількох курганів на території сучасної Первомайщини, а також опис знайдених решток, притаманних культурам племен доби ранньозалізного віку. Вчений значно доповнив перші географічні розвідки В.М. Ястребова кінця XIX ст., у результаті чого список археологічних пам'яток північних кордонів Нижнього Побужжя значно поширився.

По смерті В.І. Гошкевича справу його життя продовжує його прийомна донька Ірина Василівна Фабриціус, яка буквально виросла в археологічних експедиціях батька. З 1913 р. вона працювала помічником В.І. Гошкевича, приймала активну участь в археологічній роботі та публікувала її результати. Робота всього її життя – видання «Археологічна карта Причорномор'я Української СРСР», у 1951 р. частково опублікована археологинею (світ побачив лише I-й том видання, II-й – так і лишився у вигляді рукопису), увібрала в себе результати багаторічних досліджень В.М. Ястребова, В.І. Гошкевича, Ф.Т. Камінського та містить ґрунтовні напрацювання у галузі археології Нижнього Побужжя щодо вивчення пам'яток доби енеоліту-бронзи. Серед дослідників історіографії археології існує думка, що І.В. Фабриціус поклала в основу книги нотатки, які лишилися у неї після смерті В.І. Гошкевича і не були ним опубліковані.

Аркадій Вікторович Добровольський (археолог доісторичної доби, співробітник Херсонського музею) у першій третині XX ст. активно займається археологічними дослідженнями Нижнього Побужжя. Так, ним було досліджено низку енеолітичних пам'яток пониззя Дніпра. А.В. Добровольський розпочав систематичне вивчення енеоліту степової смуги України.

Ім'я Феодосія Тимофійовича Камінського (1888-1978) лишило помітний слід в археологічному вивченні старожитностей Нижнього Побужжя у першій половині XX ст. Разом з товариством «Друзів музею» Ф.Т. Камінський активно приймав участь в археологічних розвідках узбережжя Бузького лиману (1926-1927 рр.). Вченому вдалося дослідити територію теперішнього Миколаївського району, котрий межує з Бузьким лиманом і річкою Південний Буг та виявити тут низку поселень бронзової доби. У межах сучасного міста Миколаєва, на території Яхт-клубу відкрити та дослідити стоянку-літовку, що належить до катакомбної культури. Уздовж берегів Бузького лиману Ф.Т. Камінський відкрив нові рештки поселень і городищ. На початку 1926 р. він склав першу археологічну карту Нижнього Побужжя. Ця карта, як і результати досліджень В.І. Гошкевича, лягла в основу монографії І.В. Фабриціус.

В архіві Інституту археології АН України нам вдалося відшукати щорічні плани та звіти про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1924-1928 рр., виконані директором Ф.Т. Камінським. Так, у звіті за IV квартал

1926-1927 р. із додатком у вигляді звіту за II квартал 1925-1926 р. повідомляється про розкопки на території так званого «Дикого Саду», де випадково було розкопане поховання. Але розкопки показали присутність у ньому двох одночасно покладених небіжчиків, приблизно середини XIX ст. Археологічного інтересу ці поховання для Ф.Т. Камінського не представили. Розкопки вказаної місцини надали інші результати. На сьогодні можна із впевненістю сказати, що одним із найбільш значимих відкриттів Ф.Т. Камінського, як археолога, є початок дослідження укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад» у Миколаєві, яке у сучасній вітчизняній археології назване визначною пам'яткою Нижнього Побужжя. Фрагментарні дослідження території поселення, також, проводились Ф.Т. Камінським і його однодумцями із гуртка «Друзі музею» у 1928 і 1929 роках. Вони обмежувались, переважно, збором підйомного матеріалу зі схилів південної частини пам'ятки.

Помічником і другом Ф.Т. Камінського, а також видатним дослідником археологічних старожитностей Нижнього Побужжя був Микола Дмитрович Лагута (1895-1937). З 1930 по 1935 рр., перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, М.Д. Лагута приймав активну участь в археологічних розкопках у регіоні. Перу М.Д. Лагута в краєзнавчий збірці 1926 р. «Миколаївщина» належав розділ на сторінках 179-211 під назвою «Історичні місця, пам'ятники старовини і мистецтва на Миколаївщині». Саме ця робота становить найбільший інтерес у розрізі предмету нашого дослідження. У ній автор подає перелік всіх відомих археологічних знахідок і пам'яток доби енеоліту-бронзи. Показовим є той факт, що перелічені пам'ятки він, хоча ще й не на сучасному науковому рівні, але намагається систематизувати за хронологічно-видовою ознакою: «Знахідки мамонтів; Неолітична (новокам'яна) епоха пізньої доби; Металевий період. 1. Спизжова, бронзова доба палеометалевої епохи, 2. Рання доба заліза (до нашої ери) неометалевої епохи; Кіммерійці; Еллінська колонізація на Миколаївщині; Пам'ятки часів мандрівників. Балбали; Татарщина; Турки; Запорожці; Миколаїв». Таким чином починають вироблятися певні погляди на археологічні пам'ятки як на систему розвитку людства.

Для періоду першої половини XX ст. характерні зміни в археологічній науці пов'язані з впливом на її розвиток зовнішніх історико-політичних чинників. Тим не менш, говорячи про археологію доби енеоліту-бронзи цього періоду, ми не можемо обійти увагою роботи видатних археологів П.І. Борисковського та Ф.А. Козубовського та їх вплив на формування наукової думки в Україні, взагалі.

На кінець 20-х рр. XX ст. припадає початок новобудовних археологічних експедицій, які дозволили відпрацювати методики польових досліджень різноманітних типів пам'яток зі значущим культурно-хронологічним діапазоном. Зроблені на підставі проведених досліджень висновки, дали змогу внести істотні зміни у вивчення та розуміння історії періоду енеоліту-бронзи Південної України, а також сприяли формуванню нової наукової школи в археології. Перші дві з таких експедицій – Дніпрогесівська (1927-1932), очолювана Д.І. Яворницьким та БоГЕС (1930-1932), під керівництвом Ф.А. Козубовського, безпосередньо, стосувались дослідження археологічних пам'яток регіону Нижнього Побужжя та дали значні результати.

Післявоєнна археологія у Нижньому Побужжі позначена потужними археологічними відкриттями й іменами видатних археологів, що їх здійснили: В.І. Маркевич і В.М. Даниленко, з їх відкриттям найдавніших землеробських центрів.

Для кінця ХХ ст. характерна поява нового покоління археологів-дослідників мідно-бронзових старожитностей у регіоні Нижнього Побужжя, що неодмінно відбивається у чисельних публікаціях: Піструїл І.В., Нікітін В.І., Горбенко К.В., Кулаков В.В., Гребенников В.Б., Гребенников Ю.С., Снитко І.О., Фоменко В.М. тощо. Їх напружене працювання значущі та потребують окремого ґрунтового дослідження й осмислення результатів.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ МНУ ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО У 2019 РОЦІ

Леонід Смирнов¹, Олександра Апуневич²

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

¹фахівець лабораторії археології та етнології; e-mail: gnom-8@ukr.net

²фахівець лабораторії археології та етнології; e-mail: alexapunevich@gmail.com

У даній публікації ми розглянемо археологічні розкопки та розвідки Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, а саме його профільної лабораторії, впродовж 2019 р. Роботи проводилися як окремо, так і в співпраці у рамках договорів з Інститутом археології НАН України, Миколаївським обласним центром туризму краєзнавства та екскурсій учнівської молоді та, звісно, в рамках археологічної практики університету.

Одним з головних напрямків роботи Лабораторії є дослідження городища бронзового часу «Дикий Сад» під керівництвом старшого викладача кафедри історії К.В. Горбенка.

У 2019 р. розкопки проводилися у південній частині «цитаделі» городища, у розкопах № 18 і 9. Рівень сучасної поверхні розкопів знаходиться на відмітці 20,40 м від рівня Балтійського моря. У розкопі № 18 досліджено приміщення № 25 з прилеглим міжжитловим простором (100 м²) і господарсько-ритуальний майданчик з вогнищем, стовповими, господарськими та ритуальними ямами (60 м²). У розкопі № 9 досліджено рівень підлоги господарської прибудови у східній частині приміщення № 9 зі стовповими та господарською ямами (10 м²) та господарський майданчик за приміщенням № 9 зі стовповими та господарськими ямами (14 м²). Загальна площа розкопок склала 184 м².

Відкриття зазначених споруд дозволило уточнити архітектурну будову «цитаделі» поселення, отримати нові артефакти та здобути нові знання про побут мешканців регіону наприкінці II тисячоліття до н.е. Подібні споруди є характерними для об'єктів Дикого Саду, а також і для житлових споруд поселень Північного-Західного Причорномор'я сабатинівського та білозерського часу.

Другим вектором досліджень є антична доба на території Північного Причорномор'я, яка у цьому році представлена трьома експедиціями на території Миколаївської області.

Перша з них – Березанська, під керівництвом наукового співробітника античного відділу ІА НАН України В.В. Крутілова. Археологічні роботи на ост-

рові були спрямовані на подальше дослідження одного з кварталів на північний-захід від вулиці. Для цього була зроблена прирізка загальною площею 50 м². Північ-Південь 10 м × Схід-Захід 5 м. На площі прирізки з рівня сучасної поверхні зафіксовано чотири грабіжницьких шурфи: 1 – розміри 2×1,5 м, глибиною 0,25 м; 2-1,5×2,20 м, глибиною 0,50 м; 3-1,5×1,8 м глибиною 0,30 м; 4-1,1×2,2 м, глибиною 0,30 м. По всій площі знятий перевідкладений культурний шар на глибину 0,20 м. У південно-західній частині розкопу виявлений кут приміщення з двох залишків фундаментних рядів стін і прилеглої до них кладки. Виявлені залишки прослідковано на відстань 3,7 м (далі – борти розкопу). Ширина до 0,5 м, два ряди, кладка дволицьова, забутована по центру, постелита, складена з крупного та середнього вапнякового буту, невеликих полігональних плит. Складена на земляному розчині, ширина швів від 0,02 м до 0,16 м.

З індивідуальних знахідок слід відмітити: фрагмент теракоти та бронзову шийтську каблучку періоду османського панування у Північному Причорномор'ї.

Друга за послідовністю, але не за значущістю, експедиція під керівництвом методиста МОЦКЕУМ Д.В. Бондаренко, яка досліджує античну пам'ятку Вікторівка I.

Метою робіт польового сезону 2019 р. було виявлення та дослідження північної і південної меж зольника № 2. Досліджена у 2019 р. площа склала 187 м². Роботами 2019 р. дослідження зольнику № 2 повністю завершено. Північна його частина зруйнована зсувами краю балки, західна – береговою абразією. Котлован під зольник викопано у материковій глині жовтого кольору. Максимальна глибина котловану від рівня материка – 1,89 м, від рівня сучасної денної поверхні – 2,50 м. Загальна площа частини котловану, що збереглася – 157 м².

На дні котловану, в проміжку між його північно-західним бортом і береговою прірвою, простежуються дві паралельні траншеї, що йдуть у напрямку Пд.-Зх. – Пн.-Сх. Траншеї досліджено повністю, їх довжина складає 26,30 м. Західна траншея має ширину 0,38-0,90 м та глибину – 0,10-0,58 м, східна – ширину 0,49-1,08 м і глибину – 0,13-0,53 м. Максимальна ширина, яка збереглася, – 0,68 м, висота від рівня дна траншеї – 0,39 м. Траншеї мають тенденцію до пониження у північному напрямку. В північній, центральній і південній частинах північно-західного борту котловану зафіксовано три марші материкових сходинок, що вели з рівня давньої денної поверхні на дно котловану. Колекція артефактів представлена, у цілому, типовими для ранньоелліністичних пам'яток Нижнього Побужжя уламками кераміки. Серед індивідуальних знахідок варто відмітити колекцію сіткових рибальських грузил зі стінок амфор, бронзові стрижні, точильні камені та тетрахапк Пантикапею.

Третя експедиція під керівництвом старшого викладача кафедри історії О.І. Смирнова досліджувала античне поселення «Бульвар» (V-III ст. до н.е.) у північно-західній частині Миколаєва, біля нового Інгульського мосту. Територія проведення робіт дуже пошкоджена будівельними роботами XIX-XX ст. Дослідження проводилися при знятті пізніх нашарувань, насипів, перекопів на площі 432 кв. м при заглибленні 1,4 м. Площа була розбита на квадрати 10×10 м.

Античний шар майже відсутній, зустрічався у перевідкладеному стані та не по всій площі досліджень. Незважаючи на це, було виявлено та досліджено

in situ дві господарчі ями античного періоду. Антична яма № 1 має округлу в плані форму за такими розмірами: 2,20 м Пн.-Пд × 1,60 м Зх.-Сх., дно – 0,82 × 0,79 м, глибина – від 0,27 до 0,5 м. Стінки з материкової глини жовтого кольору. Яма заповнена гумусом чорно-коричневого кольору із залишками (сучасного) коріння, у заповненні невиразна антична кераміка.

Антична яма № 2 була перекрита невеликим вапняковим каменем розмірами 0,38 × 0,22 м. Під ним виявлено 0,02 м просушеного шару після багаття. Розміри ями: верхній діаметр – 1,10 м, глибина – 0,23 м, діаметр дна – 1,41 м. Знайдені артефактам, зокрема, ручки та стінки червоноглиняної амфорної тари та денця сіроглиняної столової кераміки. Також експедицією було виявлено підвал першого магістрату міста кінця XIX ст. та яму доби СРСР (1930-40 рр.).

Наступним вектором роботи експедиції є археологічні розвідки. Протягом червня-серпня 2019 р. були проведені попередні археологічні дослідження у Березанському районі Миколаївської області.

Восени 2019 р. обстежена територія, проведено збирання підйомного матеріалу, вивчено мікрорельєф. На основі проведених робіт зроблений вибір місця закладки шурфів, проведено шурфування, описані місця закладки шурфів. Місця, що обстежувалися, знаходяться у полезахисних лісосмугах між сільськогосподарськими полями, та на землях сільськогосподарського призначення. На курганах виявлено факт масштабного руйнування насипів курганів внаслідок сільськогосподарської діяльності. На пам'ятках виявлені людські рештки, залишки людських поховань, поховальних конструкцій і поховального інвентарю (проведено рятувальні дослідження одного об'єкту в курганній поховальній конструкції). У ході розвідок виявлені нові пам'ятки археології (кургани), дослідженні поховання (зруйновані у ході сільськогосподарських робіт). Також скоординовані плани будівництва, що унеможлиблює пошкодження об'єктів археології під час майбутніх будівництв.

Також археологічні розвідки проведено на території Токарівської сільської ради Херсонської області. Роботи проводилися на ділянках загальною площею 19,1 га для будівництва об'єктів Придніпровської вітрової електростанції. Проведено повне візуальне обстеження земельних ділянок. Роботи проходили у декілька етапів. Перший етап – вивчення мікрорельєфу та робота з топографічними та супутниковими мапами на місцевості. Складання плану проведення робіт, візуального огляду територій і вибір місць закладання розвідувальних археологічних шурфів. Опираючись на висновки першого етапу, було прийняте рішення стосовно черговості польових робіт.

Крім зазначених вище робіт, під час виконання договору були первинно оглянуті земельні ділянки для будівництва підземних кабельних ліній, міжмайданчикових доріг, повітряної лінії електропередачі та метеорологічної щогли. У ході огляду первинних і вторинних ознак пам'яток археології не виявлено, але повний висновок можливо буде зробити тільки після повного комплексного дослідження – археологічних вишукувань (розвідки).

Слід зазначити, що не було виявлено три кургани, нанесені на картосхеми обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури, дані об'єкти могли бути нанесені випадково та підлягають зняттю з обліку на вказаних територіях, як неіснуючі. А нові об'єкти археології подані на державний облік. Подальші роботи по майданчику плануються на 2020 рік.

Також у 2019 р. були проведені підводні розвідкові археологічні роботи Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції (начальник – В.Є. Герасимов і О.І. Смирнов) на чорноморському шельфі Північно-Західного Причорномор'я, у межах Миколаївської області, в акваторії північно-західної частини о. Березань, прибережних районах акваторії Кінбурнської коси та у Дніпровсько-Бузькому лимані у затопленій частині античного міста Ольвія.

Роботи на об'єктах обмежувались розвідками, проспекціями поверхні дна за допомогою гідролокатора бічного огляду (ГБО), фото- і відеозйомкою та шурфуванням окремих ділянок з метою більш точної ідентифікації об'єктів для визначення ступеню їх збереженості та збору підйомного матеріалу.

У польовому сезоні 2019 р. археологічні розвідки були зосереджені в акваторії біля північно-західного краю о. Березань. Крім візуальних розвідок, групами аквалангістів по дві чотири людини методом смугового пошуку були проведені непроникаючі розвідки дна акваторії. У результаті проведених досліджень вдалося скласти батиметричну мапу.

Підйомний матеріал представлений фрагментами кераміки від античного періоду до середньовіччя. Унаслідок робіт минулого сезону 2018 р., в акваторії Кінбурнської коси було виявлено та розчищено затонуле античне вітрильне судно кінця IV – початку III ст. до н.е. У 2019 р. роботи на об'єкті було продовжено. Були розбиті два шурфи розміром 2×2 м поблизу збережених країв корпусу судна з використанням полукесонів з дерев'яною опалубкою для запобігання осипання ґрунту у розкоп. У затопленій частині античного міста Ольвії в 2019 р. було проведено обстеження донної поверхні візуально та за допомогою гідроежектора квадрату 20×20 м у створі ділянки НГФ. Також було зроблено батиметричну зйомку донної поверхні затопленої частини міста за допомогою ГБО, результатом чого стала мапа району досліджень.

Археологічний матеріал, виявлений у 2019 р., представлений фрагментами кераміки від VI ст. до н.е. і до римського періоду, монетами, виробами з металу (свинець, мідь, бронза) різного призначення та дерев'яним гребенем.

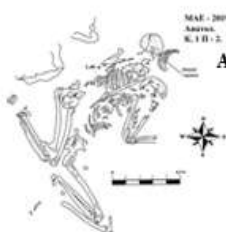
До всіх робіт були залучені співробітники лабораторії археології та етнології МНУ імені В.О. Сухомлинського та студенти старших курсів спеціальності історія та археології. Сподіваємося на подальші дослідження та повномасштабні археологічні роботи, які, на наш погляд, дозволять більш точно розкрити характер, структуру й особливості археології у контексті історичних подій нашого краю.

Обстежені об'єкти на території Токарівської сільської ради Херсонської області

Територія розвідки та обстежені об'єкти археології у Бердянському районі Миколаївської області

Поховальний інвентар
Античне поселення Борисфен (о.Березань)

Лажінос на кільцевому піддоні
(Чорноморська міжнародна підводна археологічна експедиція)

Рятівні роботи на кургані та поховання зафіксовані в ньому

Дослідження античної ями на пам'ятці «Бульвар»

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

“ИСТОРИЯ РУСОВ” – АУТЭНТЫЧНЫ НАРАТЫЎ ЦІ ГІСТАРЫЧНЫ МІФ?

Алена Барсук

Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна, дацэнт
Беларусь, 247760, г. Мазыр, вул. Студэнцкая, 28
e-mail: elena.moz1577@gmail.com

“История русов или Малой России” – адзін з самых цікавых і загадкавых літаратурна-гістарычных твораў, пад уплывам якога знаходзіліся дзекабрыст К. Рылеяў і рускі паэт А. Пушкін, славуця Т. Шаўчэнка і М. Гоголь, П. Куліш і інш. У якасці гістарычнай крыніцы “Историю русов” выкарыстоўвалі Дз. Бантыш-Каменскі, М. Маркевіч, М. Кастамараў і інш.

Час, месца напісання і аўтарства твора да цяперашняга часу не вызначана. Упершыню праца была выдадзена намаганьнямі сакратара Імператарскага таварыства гісторыі і старажытнасцей Расійскіх Бадзянскага ў 1846 г. На вокладцы ў якасці аўтара было пазначана імя і прозвішча Магілёўскага архіепіскапа Георгія Каніскага, добрага вядомага як абаронцы праваслаўя ў Рэчы Паспалітай. Аднак гэта амаль адразу выклікала сумненні і шмат гіпотез. Аўтарства прыпісвалася таксама Рыгору Палетыку, які ўзгадваецца ў прадмове да выдання 1846 г. і якому быў перадзены твор, быццам бы напісаны манахамі і адрэдагаваны Каніскім, або яго сыну Васілю ці расійскаму канцлеру князю А. Безбародзьку, маларасійскаму генерал-губернатару М. Рэпніну, аднаму з нашчадкаў Міклашеўскіх, Барозднаў, Шыраяў (прадстаўнікоў Старадубскага дваранства).

“История русов” магла быць вынікам творчасці некалькіх аўтараў ці гуртка аднадумцаў, кампіляцыяй з казацкіх летапісаў, у тым ліку “Краткого описания Малороссии” з дадаткамі Безбародзькі і інш. Атрымала пашырэнне ў рукапісных спісах значна раней яе афіцыйнага выдання Бадзянскім, дзякуючы намаганьням тых жа асоб, што мелі дачыненне да яе стварэння. Чаму твор ананімны? На гэтае пытанне ёсць найбольш верагодныя адказы. Аўтар быў зацікаўлены не агучваць сваё імя з-за “палітычна неблаганадзейнага” і ліберальнага зместу” ці гэта містыфікацыя. У тэксце прасочваюцца неадназначныя адносіны да расійскіх уладароў: лаяльнае стаўленне да Пятра I і рэзка негатыўнае да яго царадворца Меншыкава, “чуждага чалавецтву”; сваеасаблівыя адносіны да Мазепы, мужа “глубочайшей мудрости”, які здрадзіў манарху і выступаў супраць дэспатызму і тыраніі, але заклікаў абараняць уласную айчыну і “вольную нацыю з прыроднымі князямі і ўсімі былымі правамі і прывілеямі”. Акрэсліваецца негатыўнае стаўленне да вялікаросаў і іх дамаганні на кіеўска-рускую гісторыю: “невежество и грубиянство, привязчивость ихъ за самыя мелочи и бредни, по которымъ присвоиваютъ они себе даже самыя царства, имперіи Греческую и Римскую, похитивъ... Государственный гербъ царствъ оныхъ, то есть, орла двуглаваго, по наследству, будто, Князю ихъ Владимиру, бывшему зятю царю Греческому Константину Мономаху, принадлежащаго, хотя тотъ Владимиръ былъ действительно Князь Рускій Кіевскій, а не Московскій, отъ Скифовъ происходящій”. У тэкście шмат недакладнасцей, факталагічных памылак і вольная трактоўка крыніц. Аўтар ведаў творы Вальтэра і Жана-Бенуа Шэрэра, расійскіх рамантыкаў Г. Каменева і В. Жукоўскага, добра арыетаваўся ў палі-

тычнай прасторы Расіі.

Магчыма, што знакамітая гістарычная крыніца “История русов” – гэта вынік падробкі, фальсіфікацыі, таму спатрэбіліся прозвішчы Каніскага і Палетыкі, якія надавалі твору аўтарытэтны і легітымны характар. Спасылкі на летапіс, што вёўся “с давних лет в Могилевском искусными людьми, сносившись о нужных сведениях с учеными мужами Киевской Академии и разных знатнейших Малороссийских монастырей, паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий... оставивший в них многия записки и бумаги отца своего Зиновия Хмельницкого и самые журналы достопамятностей и деяний национальных” вызначалі аўтэнтычнасць наратыва.

На думку большасці даследчыкаў, час напісання “Истории русов” – 1810-я гг. – час станаўлення нацыянальна-культурнага ўкраінскага адраджэння, час узростання канкурэнцыі маларасійскай і вялікарускай эліт. Пачатак XIX ст. – гэта таксама час пашырэння ідэй Асветніцтва і панавання рамантызму ў літаратуры (герояў і ліхадзеяў, пачуццяў і ўчынкаў) – час гістарычных містыфікацый і літаратурных падробак у Еўропе, напрыклад, “Поэмы Оссиана” Джэймса Макферсана і “Краледворскага рукапісу” Вацлава Ганкі. Першы датаваны спіс “Истории русов” адносіцца да 1818 г., да М. Рэпніна рукапіс патрапіў ў 1824 г.

Вядомасць “Истории русов” як у Вялікай, так і ў Малой Расіі надавалі дзве акалічнасці, па-першае, рабіўся акцент на патрыятычныя пачуцці, неабходнасць абароны спрадвечных правоў і барацьбу з прыгнятальнікамі, па другое, драматызм і захапляльныя прамовы герояў, яскравыя малюнкі гераічных ўчынкаў продкаў і іх ідэалізацыя.

“История русов” сцвярджала неабходнасць барацьбы за нацыянальную свабоду, натуральныя правы чалавека. Галоўны герой твора – казачтва як асобны самабытны народ, які адыграў вялікую ролю ў барацьбе з Асманамі, Польшчай, абараняў правы і свабоды “рускага” народа, праваслаўную веру. Выкарыстанне назвы “Русь” верагодна падкрэслівала агульнасць паходжання маларосаў і вялікаросаў, адначасова вызначала адметнасць першых. Адпаведна, галоўная мэта твору – зацвердзіць прывілеяванае становішча казацкай старшыны ў межах Расійскай імперыі і інтэгравацца ў сацыяльна-палітычную прастору. Мова твору, руская (расійская), насычаная вайскова-бюрактычнай лексікай і простарэччам казацкай старшыны, таксама працавала на гэту мэту – яднала маларасійскую эліту з вялікарускай і адначасова выдзяляла яе ад іншых сацыяльных груп.

Менавіта таму, “История русов или Малой России” – гэта гісторыя казачтва ў кантэксце агульнарасійскай гісторыі, што распаўядаецца ў храналагічнай паслядоўнасці ад старажытнасці і да 1769 г. У адпаведнасці з летапіснай традыцыяй ананімны аўтар (аўтары) вызначае паходжанне русаў ад Яфета, нашчадка біблейскага Ноя і радавод кіеўскіх князёў, узгадвае пра хрышчэнне Русі і апостала Андрэя, княгіню Вольгу і князя Уладзіміра. Сцвярджае, што пачатак старажытнарускай дзяржаўнасці – Кіеўскае княства, а яго жыхары сапраўдныя рускія, якія гераічна змагаліся з ворагамі – войскамі Залатаардынскіх ханаў, крыжакамі, татарамі і палякамі, што прыцягнялі праваслаўную царкву і адбіралі свабоду. Засяроджае ўвагу на рэлігійнай талерантнасці ў Вялікім княстве Літоўскім да канца XVI ст.: “религия русская греческого или иерусалимского исповедания уравнена с римской католической на равные права и преимущества, яко свободная и союзница, утверждена привилегиями королевскими и сеймовыми конституциями”, рэзка нега-

тыўна і эмацыянальна акрэслівае свае адносіны да Берасцейскай царкоўнай уніі: “народу Русскому давши испытъ самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не все христиане вкушали... Уния явилась здесь в лисьей коже, но с волчьим горлом”.

Падзеі XVI-XVIII стст. апісваюцца пад знакам гераічных подзвігаў казакоў у духу ўкраінскага гістарычнага эпасу і фальклору, яскрава намаляваны казацкія ватажкі Касінскі і Налівайка, Астраніца і інш.

Цэнтральнай падзеяй твора з’яўляюцца падзеі Хмяльніччыны, а галоўнай фігурай – гетман Б.Хмяльніцкі – выдатны дыпламат і палітык, “беспримерный вождь...превосходного разума...великодушіе его и здравый умъ и разсудокъ, съ обширнымъ знаніемъ политики, превозмогли все страхи и ни мало не поколебали въ приверженности къ Царю и Царству Московскому”. Ён вызначаўся лаяльнасцю да царскай улады і быў сімвалам непарушнасці казацкіх прывілеяў, нададзеных расійскімі самадзержцамі. Збароўскае пагадненне 1649 г. заклала падмурак незалежнасці рускага народу. Падзеі Пераяслаўскай рады 1654 г. разглядаліся як пошук дапамогі і абароны, як роўны саюз двух народаў, блізкіх па паходжанні і веры з мэтай забеспячэння бяспекі ад агрэсіі Турцыі і Польшчы. Аднак пераемнік Хмяльніцкага І. Выгоўскі, які дамовіўся з палякамі, атрымаў негатыўную ацэнку.

Такім чынам, казакі – гэта “русы”, нашчадкі кіеўка-рускіх князёў, мужныя абаронцы Бацькаўшчыны, дабравольна прызналі ўладу цара, ваявалі за інтарэсы імперыі і заслугоўваюць асаблівага стаўлення і вызначэння дваранскай годнасці. Памяць пра Хмяльніцкага нагадвала пра лаяльнасць да ўлады, а прывід Мазепы – пра магчымасць паўстання.

Сапраўды, Запарожскія казакі ў XVI ст. займаліся рабаўніцтвам прычарнаморскіх стэпаў, не плацілі падаткі, не падпарадкоўваліся ніводнай дзяржаўнай юрысдыкцыі і кіраваліся прынцыпамі ваеннай дэмакратыі і прадстаўніцтва. Такі свабодны лад жыцця прывабліваў шмат уцекачоў-сялян і мяшчан, што ў сваю чаргу выклікала сацыяльную напружанасць, супраціў і паўстанні, ватажкі якіх вызначаюцца ў “Истории русов” як гераічныя постаці. Так, Севярын Налівайка паўстаў не толькі супраць улады і шляхты, але і супраць царкоўнай уніі, быў закатаваны за веру і народ. Гетман Пётр Канашевіч Сагайдачны ахоўваў ад пераследу праваслаўных і ўзнавіў іерархію. За казацкія вольнасці у 1630-я гг. загінулі Тарас Федаровіч (Тарас Трасіла) і Якаў Астраніца. У сярэдзіне XVI ст. казакі Запарожскай Сечы пад кіраўніцтвам Б. Хмяльніцкага ўзнялі паўстанне і па ўмовах Збароўскага пагаднення стварылі дзяржаву (Гетманат). Стаўка на Маскоўскую дзяржаву ў барацьбе з Рэччу Паспалітай абумовіла рашэнні Пераяслаўскай рады 1654 г. аб пераходзе Левабярэжжа Украіны “высокую руку” расійскага цара. Пераемнік Б.Хмяльніцкага І.Выгоўскі, прадстаўнік праваслаўнага шляхецкага роду спрабаваў дамовіцца з польскімі ўрадавымі коламі, вынікам чаго стала Гадзяцкая дамова (унія), якая прадугледжвала стварэнне Вялікага княства Рускага з роўнымі правамі княства Літоўскага. Аднак дамова не знайшла паразумення сярод казацкай старшыны. Наступным гетманам пры падтрымцы Масквы стаў Ю.Хмяльніцкі, спробы абмежаваць самастойнасць Гетманату абумовілі пераход Юрыя на польскі бок і казацкая дзяржава перажывала Руіну (раскол на дзве часткі і спусташэнне, манаства і арышт палякамі Ю.Хмяльніцкага, гетманства пры падтрымцы турак і смяротнае пакаранне ў 1685 г.). Казацтва захавалася толькі ў Левабярэжжы, дзе на пачатку XVIII ст. назіраўся сацыяльна-эканамічны і культурны росквіт. Вядомай фігурай

гэтага часу быў гетман Іван Мазепа, падчас Паўночнай вайны, у 1708 г. ён перайшоў на бок шведскага караля Карля XII. Царскія войскі разбілі шведаў і пакаралі Мазепу, спалілі яго рэзідэнцыю Батурын і знішчылі насельніцтва. Быў абраны новы гетман Іван Скарпадскі, але ў 1721 г. для кіравання былым Гетманатам была створана Маларасійская калегія, пераважна з расіян, У 1727-1734 гг. гетманам з вельмі абмежаванымі паўнамоцтвамі быў абраны Даніла Апостал, у 1750-1764 гг. – прызначаны Кірыл Разумоўскі. Кацярына II канчаткова знішчыла аўтаномію Гетманату і расфарміравала казацкія палкі, казацкай старшыне нічога іншага не засталася, як інтэгравацца ў стан расійскага дваранства, шукаць значныя аргументы ў абарону былых прывілеяў.

На думку С. Плохія, крыніцамі “Истории русов” сталі казацкія летапісы пачатку XVIII ст., летапіс Худорбы і расійскі пераклад “летапісу Маларосіі” Жана-Бенуа Шэрэра. Аўтар, або сааўтары, несумненна, мясцовы патрыёт, паходзіў з колаў маларасійскай спадчыннай казацкай старшыны, інтэграванай у сацыяльна-палітычную прастору Расійскай імперыі. Найбольш верагоднае кола – прадстаўнікі Старадубскай дваранскай эліты – Міхаіл Міклэшэўскі, Пётр Бараздна, Васіль Бараздна, Іван Лашкевіч, Якаў Радкевіч. Яны мелі магчымасць і патрэбную кваліфікацыю, мяняліся гістарычнымі дакументамі і працамі.

Такім чынам, з вялікай доляй верагоднасці можна пагадзіцца з многімі даследчыкамі, у тым, што “История русов или Малой России” – гэта гістарычны міф, добра адаптаваны да розных умоў і здольны набываць розныя і новыя сэнсы ў розных кантэкстах. Гісторыя казацтва, што бярэ пачатак з XVI ст. ператвараецца ў казацкі міф і праваслаўную традыцыю ў XVII ст., фарміруецца ў этнічны міф маларасійскай нацыі ў XVIII ст., з’яўляецца фундаментам “Истории русов” у XIX ст. Ён распаўядае пра паходжанне і ваенную доблесць, абарону праваслаўя, вызначае самабытнасць, зацвярджае старажытныя правы і прывілеі, ператвараецца ў кампанент гістарычнай памяці. У XX ст., асабліва пасля распаду СССР, кантэкст і сэнс казацкага міфу змяніліся – ён зацвярджае унікальнасць і самабытнасць ўкраінцаў, агульная з Расіяй спадчына не ўлічваецца, антыпольскі і антыяўрэйскі аспекты не вызначаюцца.

ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАЦІЇ КОРОЛІВСТВА НОРВЕГІЯ В КРАЇНАХ АЗІЇ ТА АФРЫКИ У ХХІ ст.

Тетяна Белінська

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

магістрант

Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10

e-mail: t.belinskaya.a@gmail.com

Публічна дыпламатыя Норвегіі, якую рэалізуе NORAD, праводзіцца праз такія інструменты, як дапамога краінам у пытаннях освіти грамадзян, прав людзіны та належнаго управління. Низка краін Азіі та Афрыкі атрымуюць арганізацыйну та фінансову дапамогу від Норвегіі у пытаннях освіти, забеспечення рівних прав грамадзян і демократичних цінностей.

М'янма є однією з пріоритетних азійських країн, якій Норвегія надає допомогу у питанні управління природними ресурсами, енергетики, навколишнього середовища та клімату. Значний акцент робиться на реалізації питання миру та примиренні, політичних й економічних реформах. Так, у 2014 р. сумарна норвезька двостороння допомога М'янмі склала приблизно 230 мільйонів норвезьких крон.

Під час офіційного державного візиту в 2014 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо розвитку співробітництва між країнами. Головною метою його було сприяти розвитку нафтової промисловості, інституційного співробітництва у галузі гідроенергетики та двостороннього екологічного співробітництва між Норвегією та М'янмою.

У співпраці з іншими донорами Норвегія підтримала зусилля ЮНІСЕФ у сфері базової освіти та розвитку початкових шкіл М'янми. Ця підтримка включає політичні реформи, зміцнення потенціалу на місцевому та національному рівнях і надання послуг у 34 особливо вразливих селищах. Так, починаючи з 2012 р., більш ніж 185 тис. дітей, у рамках програм «Розвитку дітей раннього віку», отримали змогу здобути неформальну базову освіту та навчитися життєвим навичкам. З них близько 5 тис. проживають у таборах для внутрішньо переміщених осіб. Всього 900 тис. дітей були забезпечені необхідним шкільним обладнанням.

У той же час норвезька співпраця у сфері розвитку з В'єтнамом сягає вже більше 40 років. У період з 1972 по 2013 рік офіційна державна допомога Норвегії В'єтнаму склала понад 2,3 млрд. норвезьких крон. Пріоритетними напрямками норвезької публічної дипломатії у В'єтнамі з 2008 р. стали: клімат, навколишнє середовище та лісове співробітництво; відновлювальна енергія; технічне співробітництво; жінки та гендерна рівність; культура.

Варто зазначити, що Норвегія окрім власних грошей також надає значні нецільові кошти організаціям ООН, які працюють у В'єтнамі. Низка норвезьких громадських організацій мають присутність у В'єтнамі.

Окрім азійських країн Норвегія приділяє значну увагу в питанні реалізації своєї публічної дипломатії й країнам Африки, серед яких велика увага приділяється Уганді. Так, з 2011 р. Норвегія зробила свій внесок у багатосторонній донорський фонд «Демократичне управління» в Уганді, який підтримує демократичний розвиток, права людини, мир, судовий сектор та ініціативи щодо зміцнення зусиль громадянського суспільства з привернення уваги до фінансових порушень і неефективного використання державних ресурсів.

У результаті, наприкінці 2014 р. цей фонд працював з багатьма різними партнерами (81), переважно з громадянськими організаціями, а також з державними установами, такими як Угандійська комісія з прав людини та парламентом.

Це сприяло тому, що у тому ж 2014 р. загальною сумою 80 тис. норвезьких крон було надано правову допомогу щодо вирішення земельних спорів. Окрім того, приблизно 500 тис. жінок і чоловіків отримали соціальну освіту. Було покращено звітність про корупцію. Збільшилася участь жінок у місцевій владі, посилилися знання людей про обов'язки держави з прав людини.

У 2014 р. донорський фонд «Демократичне управління» в Уганді отримав 37 мільйонів норвезьких крон. Норвегія продовжує зосереджувати увагу на правах сексуальних меншин відповідно до міжнародного профілю Норвегії та визначення пріоритетності цього питання. Оскільки, це досить чутлива тема в Уганді. Тому Норвегія активно підтримує місцеві зусилля щодо вирішення цього питання.

Також в Уганді реалізується Програма фінансового менеджменту та підзвітності (FINMAP), яка спрямована на реформи у сфері управління державними фінансами. Програма фінансується Норвегією, Ірландією, Швецією, ЄС, Департаментом міжнародного розвитку (DFID) та Угандійською державою. Іноземні донори фінансували 54% витрат у 2013/14 рр., при цьому внесок Норвегії становив 28%.

Окрім Уганди, Норвегія співпрацює і з Ліберією. Так, у 2014 р. Норвегія уклала договір про наміри з країною щодо лісової програми REDD+. Ліберія є найбільш лісовою країною у Західній Африці і більше 30% території суші покрита тропічними лісами. Після закінчення громадянської війни 2003 р. та скасування міжнародних санкцій проти країни збільшився тиск на лісові ресурси, особливо від іноземних лісопромислових підприємств і плантаційної промисловості. Тому постала проблема скорочення викидів парникових газів внаслідок вирубки лісів і деградації лісів (REDD+) у Ліберії.

Норвезька ініціатива з клімату та лісу підтримує REDD+ у Ліберії через екологічну організацію «Fauna & Flora International» й інші міжнародні та місцеві НУО. Мета полягає у тому, щоб підвищити знання REDD+ та про те, як місцеві громади можуть отримати вигоду від довгострокового управління лісами.

Через низку курсів і семінарів, а також національну інформаційну кампанію на радіо та телебаченні, організація сприяла підвищенню рівня знань про клімат і ліси як у громадській думці, так і серед політиків та інших осіб, які приймають рішення. Зусилля проекту також сприяли формуванню національних рекомендацій щодо більш екологічно чистого виробництва пальмової олії – галузі, яка часто є причиною вирубки лісів. Згідно з попередньою оцінкою, відсутність знань більше не є найбільшою перешкодою для скорочення вирубки лісів у Ліберії.

Також Норвегія приділяє увагу і співпраці з Мадагаскаром, з яким зміцнила дипломатичні відносини у 2004 р., створивши власне посольство в Антананаріву. У тому ж році Мадагаскар отримав статус країни-партнера Норвегії, якому остання надала значну фінансову допомогу у питанні розвитку освіти та належного управління.

З 2008 р. Норвегія надала щорічну підтримку музичному фестивалю «Madajazzcar», одному з небагатьох національних фестивалів Мадагаскару. Ця підтримка була припинена лише у 2017 р., і підтримка сектору культури зараз спрямовується до національної платформи для просування та розвитку сучасних виконавських мистецтв, Асоціації культури.

Однак, у зв'язку з масовими заворушеннями у 2009 р. (боротьба за владу між діючим президентом і мером Антананаріву) Норвегія, як і більшість іноземних країн, заморозила свою двосторонню допомогу Мадагаскару. Надалі норвезька підтримка освіти була спрямована через організації ООН після перевороту. Найбільш важливою серед них була ЮНІСЕФ, яка взяла на себе відповідальність за зміст освіти, а Міжнародна організація праці (МОП) відповідала за будівництво нових шкільних будівель і Всесвітню продовольчу програму для шкільних їдалень.

Норвегія зосередила свої зусилля на трьох південних регіонах країни та допомогла зберегти можливості для навчання там, незважаючи на політичну кризу та міжнародну ізоляцію. У 2015 р. було підписано нову трирічну угоду з ЮНІСЕФ для продовження підтримки Норвегії.

У сфері охорони здоров'я Норвегія підтримала організацію допомоги «Mercy Ships» у 2016 р. з одноразовою виплатою. Організація співпрацювала з універси-

тетською лікарнею міста Тоамасіна з підготовки фахівців, реконструкції водяних, електричних і санітарних приміщень у лікарні, а також придбання обладнання для операційної.

Через Програму розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) Норвегія надала підтримку здійсненню виборів у 2013 р., що становила понад 7 мільйонів норвезьких крон. У 2015 р. Норвегія уклала трирічну угоду з ЮНІДО з фінансуванням, яке було спрямоване на виділення грантів для жінок.

Основною метою присутності Норвегії у Судані є сприяння виконанню угод з метою досягнення миру в Судані та миру між Суданом і Південним Суданом. Основними каналами допомоги у розвитку є система ООН та деякі норвезькі й міжнародні організації з надання допомоги. Загальна сума допомоги Норвегією Судану в 2017 р. склала близько 107,9 млн. норвезьких крон. Це включає внески в операції з підтримання миру та гуманітарну допомогу, що здійснюється Міністерством закордонних справ Норвегії.

Приблизно одна третина підтримки Судану набуває форми гуманітарної допомоги у районах, що постраждали від конфлікту. Особливо це стосується Південного Кордофана, Блакитного Нілу та Дарфура. Норвегія підтримує зусилля, спрямовані на забезпечення миру та стабільності у Дарфурі. Фонд добровільності та стабільності Дарфуру управляється ПРООН за підтримки Норвегії й інших країн. Програма допомогла вирішити конфлікти без застосування насильства. Вона також сприяла розбудові відносин між місцевими громадами, що тим самим запобігає виникненню конфлікту в майбутньому. Фонд є одним з декількох заходів, які допомагають пом'якшити конфлікт, коли його рівень посилюється.

Отже, як бачимо, Норвегія, як і її сусідка Швеція, є активною у питанні реалізації публічної дипломатії, роблячи значний акцент на країнах Африки та Азії, серед яких значна увага приділяється країнам, які мають проблеми у питаннях екології, освіти, демократичних засад і свобод.

THE RESULTS OF THE FIRST WORLD WAR IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: THE BREST-LITOVSK, BUCHAREST, AND TRIANON PEACE TREATIES. A COMPARATIVE ANALYSIS

Dmytro Bondarenko

The University of Szeged (Szeged, Hungary)
Hungary, H-6722, Szeged, Egyetem u. 2
e-mail: dbond70@gmail.com

In fact, in Eastern Europe, the First World War was finished by the Brest-Litovsk and the Bucharest peace agreements. Due to these treaties, Germany managed to continue the war on the West front for one more year. At the same time, the Bucharest peace treaty was not ratified by the King of Romania, this fact allowed Romania to re-enter the war when Germany had already been defeated. The Trianon peace treaty marked as the final end of the First World war in Central Europe.

The Brest-Litovsk and Bucharest peace treaties were the kinds of demonstration of the German victory. In the first case, the peace negotiations took place at the German

Headquarters of the Eastern Front, and, in the second case, in the capital of the losing party. Indeed, after the Treaty of Brest-Litovsk, the German geopolitical aspirations and war aim in the East were realized: Russia was separated from Germany and Austro-Hungary by the buffer states (the Kingdom of Lithuania and the Ukrainian State) and its capabilities in the Baltic Sea were very limited by the Kingdom of Finland and the Baltic Grand Duchy, and Russia was also isolated from the Black Sea by the Ukrainian State, the Almighty Don Host, the Kuban People's Republic, and the Democratic Republic of Georgia. Meanwhile, Germany did not seek Romania's national humiliation and recognized the incorporation of Bessarabia in the Kingdom of Romania and avoided Ukrainian's territorial aspirations towards Southern Bessarabia. Thus, the Bucharest peace treaty led Romania to not only the territorial losses (especially, Dobruja) but also territorial compensation (Bessarabia). Thus, Romania got the province, which it would still have received if it had participated in the War as an ally of the Central Powers.

The Brest-Litovsk peace agreement was the first international treaty that fixed the dissolution of the Russian Empire, and the recognition of the independence of Ukraine and Georgia. Nevertheless, the Russian territorial losses (Finland, Poland, the Baltic States, Ukraine, the Transcaucasia) did not affect the ethnic core of Russia. Moreover, the treaty implied to prevent Russia from further disintegration. However, the Brest-Litovsk unipolar system of international relations (Germany was the only center of power) demonstrated its instability because of the Bolsheviks attempts to spread their ideology in Central Europe and even in Germany. Thus, after the defeat of Germany in the First World War and the dissolution of Austro-Hungary, the enlargement of Bolshevism in Central Europe started very successfully, for instance, the Soviet power was proclaimed in Hungary and Bavaria in 1919.

As it turned out, the Trianon peace treaty was only the most humiliating in Central and Eastern Europe after the First World War, because it implied not only territorial losses, including some ethnic Hungarian lands which were incorporated in Romania, Czechoslovakia, and Serbia, but also strong arms limitation that prevented Hungary to create the effective defense. Certainly, the Bucharest peace treaty also provided for arms limitation for Romania, but, firstly, it wasn't so strict: the army was 200,000, while for Hungary it was only 35,000 and the prohibition to have aviation, tanks, and heavy artillery. Thus, the Trianon was national humiliation and cause for insecurity in Central Europe, because Hungary tried to reconsider its conditions. Probably, the Trianon peace treaty was more humiliating for Hungary than the Paris peace treaty of 1856 for Russia and even the Versailles peace treaty of 1918 for Germany, excluding the reparations' issue.

Thus, we can conclude that, undoubtedly, all the above-mentioned treaties changed the borders' configurations in Central and Eastern Europe, but only the Brest-Litovsk and the Trianon territorial results have still existed. Generally, the most conditions of the Brest-Litovsk and the Bucharest were canceled by the Versailles peace treaty, but the Trianon, on the contrary, established as a result of the Versailles system. Moreover, it was the Brest-Litovsk system of international relations that established (with few exceptions) the contemporary geopolitical configuration in Eastern Europe. This treaty was considered as a disgraceful and the so-called Russian Golgotha, but the real national Golgotha was the Trianon for Hungary. If the Brest-Litovsk peace agreement was signed by the Russian Bolshevik government, which was not recognized by the international community as a legitimate, then the Trianon, on the contrary, was signed by Hungarian legitimate national government after the collapse of the Bolshevik regime in Hungary.

РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА И СТРУКТУРА ЗАНЯТОСТИ У ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГУБЕРНИЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ НА РУБЕЖЕ XIX-XX вв.*

Ярослав Бойко¹, Нина Данилова²

¹ Институт фундаментальных исследований социально-экономической истории Украины
ведущий научный сотрудник
Украина, 18030, г. Черкассы, ул. Ю. Ильенка, 130/77
e-mail: skif@uch.net

² Восточноевропейский университет экономики и менеджмента, профессор
Украина, 18005, г. Черкассы, ул. Риздвяна, 57/2, к. 33
e-mail: cymbal@ukr.net

Человек как производная составляющая сообщества, является, по сути своей, продуктом усложняющегося труда, развивающихся социальных связей и общественных отношений. Накапливаемый и передаваемый им, из поколения в поколение, социальный опыт становится, со временем, ключевым фактором общественного прогресса.

Характер и эффективность хозяйственной деятельности человека определяется, во многом, исторически сложившимся уровнем развития производительных сил и производственных отношений, а также степенью общественного разделения труда, ускоряющего, в свой черед, указанный процесс. Подобным же свойством обладают соответствующие времени и месту, регулируемые нормами морали, этики и права, исторически сложившиеся отношения и формы собственности. Заключение в них потенциал, становится, как правило, при наличии необходимых условий, весомым фактором ускоренного роста эффективности общественного труда и развития общества в целом.

Разделение труда и обособленность производителей, как известно, предполагает прямой, либо опосредованный (с участием денег или их эрзаца) обмен продуктами труда, который является одновременно составной частью расширенного воспроизводства и неотъемлемой компонентой жизни общества и индивидов, его составляющих, связанной с удовлетворением растущих потребностей.

Следует сказать, что среда обитания человека, уровень эффективности общественного труда, система власти и управления, а также характер распределения и перераспределения общественного продукта формируют, во многом, образ и уровень жизни многих народов и социальных групп на различных этапах длительного развития.

Социально-экономическое развитие общества, как отмечалось выше, пребывает в тесной взаимосвязи с эволюцией самого человека, который столкнулся, на определенном этапе исторического развития, с необходимостью разделения функциональных обязанностей среди сородичей и потребностью в разделении

* Настоящее сообщение является продолжением и детализацией работы Я. Бойко, опубликованной в материалах одноименной конференции за 2019 год.

труда в границах общины, что обуславливалось первоначально половозрастными, физическими и прочими факторами, а со временем, осознанием необходимости развития производительных сил в связи с расширенным демографическим воспроизводством и растущими потребностями населения.

В связи с вышеизложенным, важное место в изучении экономической истории государства и его отдельных административно-территориальных единиц, с присущими им природно-географическими характеристиками, занимает *анализ воспроизводства и размещения трудовых ресурсов, сложившегося разделения труда, структуры занятости населения, развития производительных сил и производственных отношений, форм собственности, а также сложившейся системы культурных координат.*

Следует заметить, что степень разделения труда и структура занятости населения являются ключевыми показателями уровня развития производительных сил и экономики страны как в региональном, так и в общенациональном масштабах на всех этапах ее развития.

В сообщении ставится задача осветить сложившееся разделение труда и структуру занятости у восточных славян Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерний на рубеже XIX-XX вв., располагавшихся в центральной части Северного Причерноморья, именуемой в прошлом Центральной Новороссией, ныне Степной Украиной, а также раскрыть особенности размещения указанного экономически активного населения на рассматриваемой территории, превратившейся после отмены крепостного права в крупнейший центр торгового земледелия, а также в промышленно развитый регион Российской империи.

Рынок труда в рассматриваемом регионе в пореформенное время формировался, во многом, из числа местного безземельного и малоземельного населения, а также за счет селившихся на его территории сотен тысяч самовольных переселенцев и приходивших на заработки сезонных мигрантов, численность которых достигала ежегодно, в урожайные годы, на переломе веков, миллионного рубежа.

На территории Центральной Новороссии численность населения выросла, за период с 1858 по 1897 год, с 2,9 млн. чел до 6,3 млн. чел., т.е. в 2,2 раза (в Екатеринославской губернии – в 2 раза, Таврической – в 2,1 и в Херсонской – в 2,3 раза). Мужчины составляли по X ревизии 46%, а женщины – 54%, в конце века, соответственно – 51,7% и 48,3%.

Численность экономически активного (занятого) населения Центральной Новороссии выросла, за время с 1858 по 1897 год, с 733,1 тыс. чел. до 1,7 млн. чел. обоего пола, т.е. в 2,3 раза (в Екатеринославской губ. она увеличилась в 1,9 раза, в Таврической – в 2,5 и в Херсонской – в 2,7 раза). Удельный вес занятых составил 27,7% от всех жителей региона (мужчины составляли 23,2%, женщины – 4,5%). Иждивенцев было 4,6 млн. чел.

Численность занятых *восточных славян*, проживавших в сельской и городской местности Центральной Новороссии, превышала 1,3 млн. чел. об. п., что составляло 76,4% от всего занятого населения региона. В частности, украинцы составляли почти 794,7 тыс. чел. (45,6%), русские – 521,3 тыс. (29,9%) и белорусы – 14,6 тыс. чел. (0,9%). Удельный вес занятых, входивших в состав этногруппы, составлял 21,1% от всех жителей рассматриваемой территории. Подавляющее количество занятых восточных славян проживало в сельской местности, где они

составляли 930,1 тыс. чел. (69,9%), в городах их численность достигала 400,5 тыс. чел. (30,1%). Все занятые мужчины, входившие в указанную этногруппу, составляли 1,1 млн. чел. или 83,1%, женщины – 224,9 тыс. чел. (16,9%). В сельской местности занятые мужчины составляли 811,4 тыс. чел. (61%), женщины – 118,7 тыс. чел. (8,9%), в городах, соответственно – 294,3 тыс. чел. (22,1%) и 106,2 тыс. чел. (8%) (см. табл.1).

Удельный вес занятых *восточных славян*, проживавших в *сельской местности* Центральной Новороссии, относительно всего занятого сельского населения региона, составлял 81,5%, доля украинцев составляла 60,5%, русских – 20%, белорусов – 1%.

Удельный вес занятых *восточных славян*, обитавших в *44 городах* Центральной Новороссии, относительно всех занятых горожан региона, составлял 66,5%, в том числе, русских – 48,6%, украинцев – 17,4%, белорусов – 0,5%.

Занятые украинцы, Центральной Новороссии, превышали численность занятых русских, в целом, в 1,5 раза, в сельской местности – в 3 раза. В городской же местности, русские превышали численность украинцев в 2,8 раза.

Нужно сказать, что значительная часть занятого *городского населения* указанного региона проживала в трех губернских центрах (107,2 тыс. чел. или 17,8%), и составляла 6,1% от всего занятого населения региона. Все занятые мужчины, в указанных городах, составляли 80,6 тыс. чел. (75,2%), женщины – 26,6 тыс. (24,8%). Из приведенных данных видно, что удельный вес всех занятых женщин в губернских городах, относительно мужчин, был значительно выше в сравнении с соотношением, существовавшим между ними в сельской местности и во всех городах Юга вместе взятых.

Численность занятых *восточных славян*, обитавших в *губернских городах* региона превышала 70 тыс. чел., что составляло 65,5% от всего занятого их населения и 17,5% от всего занятого городского населения региона. В частности, русские составляли 50 тыс. (46,6%), украинцы – 19,1 тыс. (17,9%), белорусы – 1 тыс. чел. (1%). Занятые мужчины, входившие в состав этногруппы, составляли в губернских центрах региона 50,1 тыс. чел. (71,4%), женщины – 20,1 тыс. (28,6%). Доля занятых женщин, в указанных городах, составляла более четверти от занятых мужчин и была самой высокой в сравнении с соотношением, существовавшим между ними в сельской и городской местности региона.

Полученные нами данные о хозяйственной и другой общественно-значимой деятельности восточных славян региона, свидетельствуют о том, что по количеству экономически активного населения в 56-ти (86,8%) из 65-ти приведенных направлений деятельности, доминировало русское население, а в 9-ти (13,8%) – преобладали украинцы.

Украинцы, как этнос, сыграли на территории рассматриваемого региона решающую роль в развитии сельскохозяйственного производства и сопутствующих промыслов, русские же преуспели в создании промышленного сектора экономики и соответствующей инфраструктуры, доминировали на транспорте, в строительстве, торговле, а также в иных сферах трудовой деятельности. Белорусы, не взирая на малочисленность, внесли в свою очередь, весомый вклад в развитие целого ряда направлений хозяйственной деятельности. Удельный вес белорусов, занятых добычей полезных ископаемых, обработкой металлов, строительством, на железных дорогах, среди всех занятых соплеменников был, к при-

меру, выше, чем у занятого такой же деятельностью русского и украинского населения.

Представленные нами в таблицах 2, 3 и 4-а статистические данные о хозяйственной и прочей общественно-значимой деятельности восточных славян в трех указанных губерниях позволяют, с одной стороны, прояснить общую для каждой из них картину занятости, а с другой – детально определить меру занятости и степень участия указанных этносов по каждому из направлений деятельности каждой губернии с учетом их местоположения.

Данные по *Херсонской губернии* говорят нам о том, что по количеству экономически активного населения в 56-ти (86,8%) из 65-ти приведенных направлений деятельности, доминировало русское население, а в 9-ти (13,8%) – преобладали украинцы.

Украинцы, как этнос, сыграли в *Херсонской губернии* решающую роль в развитии сельскохозяйственного производства и сопутствующих промыслов, русские же преуспели в создании промышленного сектора экономики и соответствующей инфраструктуры, доминировали на транспорте, в строительстве, торговле, а также в иных сферах трудовой деятельности. Белорусы, невзирая на малочисленность, внесли, в свою очередь, весомый вклад в развитие целого ряда направлений хозяйственной деятельности. Удельный вес белорусов, занятых в губернии добычей полезных ископаемых, выплавкой металлов, на железных дорогах, среди всех занятых соплеменников, к примеру, был выше, чем у занятого такой же деятельностью русского и украинского населения (см. табл. 2).

Данные по *Екатеринославской губернии* указывают на то, что по количеству экономически активного населения в 46-ти (70,8%) из 65-ти приведенных направлений деятельности, доминировало русское население, в 19-ти (29,2%) – преобладали украинцы.

Украинский этнос сыграл главную роль в развитии сельского хозяйства и сопутствующих промыслов в *Екатеринославской губернии*, русские же преуспели в развитии промышленности и соответствующей инфраструктуры, доминировали на транспорте, в строительстве, торговле, а также в иных сферах трудовой деятельности. Невзирая на малочисленность, удельный вес белорусов, занятых в губернии добычей полезных ископаемых, выплавкой металлов, строительством, на железных дорогах, среди всех занятых соплеменников, был существенно выше, чем у занятого такой же деятельностью русского и украинского населения (см. табл. 3).

Данные по *Таврической губернии* свидетельствуют о том, что по количеству экономически активного населения в 60-ти (92,3%) из 65-ти приведенных направлений деятельности, доминировало русское население, а в 5-ти (7,7%) – преобладали украинцы.

Украинцы сыграли решающую роль в развитии сельскохозяйственного сектора экономики и сопутствующих промыслов в *Таврической губернии*, русские же преуспели в создании промышленности и соответствующей инфраструктуры, доминировали на транспорте, в строительстве, торговле, а также в иных сферах трудовой деятельности. При всей своей малочисленности, удельный вес белорусов занятых строительством и предоставлением почтовых услуг, среди всех занятых соплеменников, был выше, чем у занятого такой же деятельностью русского и украинского населения (см. табл. 4-а).

Разделение труда и структуру занятости у шести других крупных этносов Тавриды, помимо восточных славян, а именно у татар, немцев, евреев, греков болгар и поляков, раскрыто нами в таблице 4-б. Приведенные данные позволяют определить, в известной мере, степень участия и роль каждого из вышеперечисленных этносов в создании общественного продукта на рассматриваемой территории.

Все вышеизложенное указывает на ведущую роль восточных славян в создании к началу XX в. сбалансированного народнохозяйственного комплекса на рассматриваемой территории, которая трансформировалась, со временем, наряду с другими регионами, в независимое, многонациональное *государство с развитой экономикой*, являвшейся пятой среди европейских экономик середины 80-х годов XX в., *с отсутствующей безработицей и высокими социальными стандартами*.

Следует отметить, что *вышеозначенные* социально-экономические процессы, имевшие место в прошлом, *перекликаются*, во многом, с *тридцатилетней*, после развала СССР, *деградацией* Украины и ее регионов, *ставшей следствием* выбранной не народной властью, не без внешнего участия, *«либеральной» модели* и *известного вектора развития страны*.

Указанная модель, как и ожидалось, оказалась совершенно непригодной для украинских реалий. Западные кураторы изначально «зашили» в свое «детиче» весомую коррупционную составляющую, направленную на ослабление и разрушение общества и государства, с целью безболезненного освоения новой территории кормления. С этой же целью культивируется и поддерживается противостояние на культурной, религиозной и языковой почве. Все по отработанным лекалам. Навязанная ушлыми интересантами модель, о чем явствует практика, не годится даже в подметки отечественному капитализму второй половины XIX – начала XX вв., не говоря уже о нынешних западноевропейских его моделях.

Нужно сказать, что инициированная коллективным Западом приватизация, привела к глубокой деиндустриализации и резкому сокращению численности населения Украины. Ранее так уже было с Аргентиной, и не только. За 30 лет население Украины уменьшилось минимум на 11 млн. человек, количество промышленных предприятий в стране сократилось с 10 до 3,5 тыс., оставшиеся еле дышат. Из 11 тыс. крупных социально ориентированных коллективных сельскохозяйственных предприятий не осталось ни одного. Миллионы гектар лучших черноземов страны перешли под контроль западных агрохолдингов и аффилированных с ними лиц. На очереди их приватизация. Деревня тает. Количество безработных в стране превысило 10 млн. человек. Почти все они находятся на заработках за рубежом, треть эмигрировала навсегда.

За 21 год из страны в оффшоры выведено, по данным Института экономики и прогнозирования НАН Украины, более \$167 млрд. Никто не привлечен. Теневая часть экономики Украины, по данным МВФ и других международных структур, составляет ныне 43% от ВВП. За последнее тридцатилетие реальный ВВП страны сократился более чем на 40%. По ВВП на основе ППС на душу населения, Украина занимала, на 2018 год, предпоследнее место среди всех стран Европы, опережая только Молдавию, и 111-е место в мире. И это страна, которая, в середине 80-х годов XX в., была самой богатой республикой Союза, обладала пятой экономикой на европейском континенте, а также огромными рынками сбы-

та на территории бывшего СССР.

Хочется обратить внимание на то, что бедная ресурсами Беларусь смогла, в отличие от «нэньки», за счет создания собственной сбалансированной модели развития, увеличить ВВП страны, в постсоветский период, более чем в 2 раза. В расчете на душу населения он сегодня в 3 раза выше, чем в Украине.

Следует заметить также, что за годы «порошенковской пятилетки», государственный долг Украины вырос с \$37,5 до \$49,5 млрд. Валовой внешний долг – достиг \$121,7 млрд, увеличившись за 2019 г. на \$7 млрд. (на 6,1%). Внешний долг страны, относительно ВВП составил 78,6%. В советское время его просто не было. «Достижением» власть предрежащих, стал, также, гипертрофированный рост коммунальных тарифов, выросших для граждан за указанную «пятилетку» в 7-10 раз. Причастные «реформаторы» – до сих пор на свободе.

В 2020 г. Кабмину, НБУ, предприятиям и банкам предстоит выплатить по внешним долгам \$17,1 млрд. Из них \$13,1 млрд. – основная сумма долга, \$4 млрд. – проценты. Страна, как следует из приведенного, уверенно движется к дефолту, превращаясь попутно, по недомыслию и алчности ее поводырей, в аграрную колонию коллективного Запада. Все это доказывает, что история зависимых стран, ставших объектом неокOLONиализма, украинскую власть ничему не учит. Рассчитываться по долгам придется, по всей видимости, природными ресурсами, здоровьем нации и парными внутренними органами. Посему, спасение утопающих, дело рук самих утопающих. Заключается оно в восстановлении суверенитета страны и культурного единства восточных славян, а также, в развитии социальной активности, парламентаризма на двухпалатной основе, местного самоуправления и передачи значительной части полномочий и средств из вороватого центра в регионы. Думается, что именно в этом спасение государства и его граждан.

Подводя итог, следует сказать, что вышеприведенные статистические данные и выводы относительно разделения труда и структуры занятости у восточных славян Центральной Новороссии конца XIX в., ныне Степной Украины, могут быть использованы как исходные положения и фундамент при изучении их роли в развитии производительных сил и занимаемого ими места в системе общественного разделения труда Надднепрянской Украины XX – начала XXI вв. В процессе освещения указанных вопросов, наряду с прочими источниками, могут быть активно использованы материалы всесоюзных и всеукраинских переписей населения.

Таблиця 1

Территориальное размещение и удельный вес экономически активного (занятого) восточнославянского населения Центральной Новороссии (Степной Украины) на рубеже XIX–XX вв. ¹

Регион/ губерния	Занятых в уездах (без городов)						Занятых в городах						Занятых в регионе / губернии					
	муж.	%	жен.	%	об. п.	%	муж.	%	жен.	%	об. п.	%	муж.	%	жен.	%	об. п.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Ц. Новороссия	1000,73	100,0	139,67	100,0	1140,40	100,0	459,30	100,0	142,54	100,0	601,84	100,0	1460,03	100,0	282,21	100,0	1742,24	100,0
%.....	57,4	-	8,0	-	65,4	-	26,4	-	8,2	-	34,6	-	83,8	-	16,2	-	100,0	-
Вост. славяне:	811,4	81,1	118,7	85,0	930,1	81,5	294,3	64,1	106,2	74,5	400,5	66,5	1105,7	75,7	224,9	79,7	1330,6	76,4
%.....	61,0	-	8,9	-	69,9	-	22,1	-	8,0	-	30,1	-	83,1	-	16,9	-	100,0	-
украинцы	601,5	60,1	88,7	63,5	690,2	60,5	77,5	16,9	27,0	19,0	104,5	17,4	679,0	46,5	115,7	41,0	794,7	45,6
%.....	75,6	-	11,2	-	86,8	-	9,8	-	3,4	-	13,2	-	85,4	-	14,6	-	100,0	-
русские	199,5	19,9	29,0	20,7	228,4	20,0	214,0	46,6	78,8	55,3	292,8	48,6	413,5	28,3	107,8	38,2	521,3	29,9
%.....	38,2	-	5,6	-	43,8	-	41,1	-	15,1	-	56,2	-	79,3	-	20,7	-	100,0	-
белорусы	10,5	1,1	1,1	0,8	11,5	1,0	2,7	0,6	0,3	0,2	3,1	0,5	13,2	0,9	1,4	0,5	14,6	0,9
%.....	71,6	-	7,3	-	78,9	-	18,8	-	2,3	-	21,1	-	90,4	-	9,6	-	100,0	-
Херсонская ..	394,29	100,0	55,34	100,0	449,63	100,0	270,07	100,0	88,92	100,0	358,99	100,0	664,36	100,0	144,26	100,0	808,62	100,0
%.....	48,8	-	6,8	-	55,6	-	33,4	-	11,0	-	44,4	-	82,2	-	17,8	-	100,0	-
Вост. славяне:	318,2	80,7	46,2	83,5	364,4	81,0	172,5	63,9	63,7	71,7	236,3	65,8	490,7	73,9	109,9	76,2	600,6	74,3
%.....	77,7	-	7,7	-	60,7	-	28,7	-	10,6	-	39,3	-	81,7	-	18,3	-	100,0	-
украинцы	266,9	67,7	37,7	68,0	304,5	67,7	42,0	15,6	14,4	16,2	56,4	15,7	308,9	46,5	52,0	36,1	360,9	44,7
%.....	73,9	-	10,4	-	84,4	-	11,6	-	4,0	-	15,6	-	85,6	-	14,4	-	100,0	-
русские	47,1	11,9	8,1	14,7	55,2	12,3	129,3	47,9	49,2	55,3	178,5	49,7	176,4	26,6	57,3	39,7	233,7	28,9
%.....	20,2	-	3,5	-	23,6	-	55,3	-	21,1	-	76,4	-	75,5	-	24,5	-	100,0	-
белорусы	4,2	1,1	0,4	0,8	4,6	1,0	1,2	0,4	0,1	0,2	1,4	0,4	5,4	0,8	0,6	0,4	6,0	0,7
%.....	70,3	-	7,1	-	77,4	-	20,2	-	2,4	-	22,6	-	90,5	-	9,5	-	100,0	-
Екатериносл.	350,71	100,0	50,68	100,0	401,39	100,0	81,93	100,0	25,75	100,0	107,68	100,0	432,64	100,0	76,43	100,0	509,07	100,0
%.....	68,9	-	9,9	-	78,8	-	16,1	-	5,1	-	21,2	-	85,0	-	15,0	-	100,0	-
Вост. славяне:	308,6	88,0	45,4	89,7	354,1	88,2	57,3	67,0	20,6	79,8	77,9	72,3	365,9	84,6	66,0	86,4	431,9	84,8
%.....	71,5	-	10,5	-	82,0	-	13,3	-	4,7	-	18,0	-	84,7	-	15,3	-	100,0	-
украинцы	222,4	63,4	35,4	69,8	257,7	64,2	20,0	24,4	9,5	36,8	29,5	27,4	242,3	56,0	44,9	58,7	287,2	56,4
%.....	77,4	-	12,3	-	89,7	-	7,0	-	3,3	-	10,3	-	84,4	-	15,6	-	100,0	-
русские	82,3	23,5	9,7	19,2	92,0	22,9	36,1	44,1	10,9	42,5	47,1	43,7	118,4	27,4	20,7	27,1	139,1	27,3
%.....	59,2	-	7,0	-	66,2	-	25,9	-	7,9	-	33,8	-	85,1	-	14,9	-	100,0	-
белорусы	4,0	1,1	0,3	0,7	4,3	1,1	1,2	1,5	0,1	0,5	1,3	1,2	5,2	1,2	0,5	0,6	5,7	1,1
%.....	70,5	-	5,7	-	76,2	-	21,4	-	2,4	-	23,8	-	91,9	-	8,1	-	100,0	-
Таврическая	255,73	100,0	33,65	100,0	289,38	100,0	107,30	100,0	27,87	100,0	135,17	100,0	363,03	100,0	61,52	100,0	424,55	100,0
%.....	60,2	-	7,9	-	68,1	-	25,3	-	6,6	-	31,9	-	85,5	-	14,5	-	100,0	-
Вост. славяне:	184,6	72,2	27,1	80,4	211,7	73,1	64,4	60,0	21,9	78,7	86,3	63,9	249,0	68,6	49,0	79,6	298,0	70,2
%.....	61,9	-	9,1	-	71,0	-	21,6	-	7,4	-	29,0	-	83,6	-	16,4	-	100,0	-
украинцы	112,2	43,9	15,6	46,5	127,9	44,2	15,5	14,4	3,2	11,5	18,7	13,8	127,7	35,2	18,8	30,6	146,5	34,5
%.....	76,6	-	10,7	-	87,3	-	10,5	-	2,2	-	12,7	-	87,1	-	12,9	-	100,0	-
русские	70,1	27,4	11,1	32,9	81,2	28,0	48,6	45,3	18,7	67,0	67,3	49,8	118,7	32,7	29,7	48,4	148,4	35,0
%.....	47,2	-	7,5	-	54,7	-	32,7	-	12,6	-	45,3	-	79,9	-	20,1	-	100,0	-
белорусы	2,3	0,9	0,3	1,0	2,6	0,9	0,3	0,3	0,06	0,2	0,4	0,3	2,6	0,7	0,4	0,6	3,0	0,7
%.....	76,2	-	10,7	-	86,9	-	11,2	-	1,9	-	13,1	-	87,3	-	12,7	-	100,0	-

¹ Таблица 1 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора по материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.

Таблица 2

Разделение труда и структура занятости у восточных славян
Херсонской губернии на рубеже XIX-XX вв.¹

Группы занятий	Численность занятого населения (чел. об. пола)									
	Все население		Восточные славяне							
			русские		украинцы		белорусы		всего	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Администр., суд и полиция	5982	0,74	3950	1,69	1246	0,35	54	0,90	5250	0,87
%	100,0	-	66,0	-	20,8	-	0,9	-	87,8	-
2. Обществ. и сосл. служба	2310	0,29	1165	0,50	761	0,21	10	0,17	1936	0,32
%	100,0	-	50,4	-	39,9	-	0,4	-	83,8	-
3. Частн. юридич. деятельн. ...	555	0,07	360	0,15	34	0,01	1	0,02	395	0,07
%	100,0	-	64,9	-	6,1	-	0,2	-	71,2	-
4. Вооруженные силы	42612	5,27	21123	9,04	7592	2,10	146	2,45	28861	4,80
%	100,0	-	49,6	-	17,8	-	0,3	-	67,7	-
5. Богосл. правосл. вероисп. ...	2688	0,33	1670	0,71	927	0,26	17	0,28	2614	0,43
%	100,0	-	62,1	-	34,5	-	0,6	-	97,2	-
6. Богосл. др. христ. вероисп.	121	0,01	34	0,01	4	0,001	-	-	38	0,01
%	100,0	-	28,1	-	3,3	-	-	-	31,4	-
7. Богосл. не христ. вероисп.	359	0,04	13	0,01	-	-	-	-	13	0,002
%	100,0	-	3,6	-	-	-	-	-	3,6	-
8. Долж. лица церквей, кладб.	1360	0,17	194	0,08	219	0,06	5	0,08	418	0,07
%	100,0	-	14,3	-	16,1	-	0,4	-	30,7	-
9. Учебная, воспит. деятельн.	7388	0,91	3170	1,36	740	0,21	37	0,62	3947	0,66
%	100,0	-	42,9	-	10,0	-	0,5	-	53,4	-
10. Наука, литерат., искусство	1492	0,18	685	0,29	153	0,04	2	0,03	840	0,14
%	100,0	-	45,9	-	10,3	-	0,1	-	56,3	-
11. Врачеб., санитар. деятельн.	4319	0,53	2259	0,97	706	0,20	20	0,33	2985	0,50
%	100,0	-	52,3	-	16,3	-	0,5	-	69,1	-
12. Служба при благотв. учреж.	405	0,05	266	0,11	67	0,02	5	0,08	338	0,06
%	100,0	-	65,7	-	16,5	-	1,2	-	83,5	-
13. Частн. сл., присл., поденщ.*	110,2	13,63	53,6	22,95	35,6	9,86	0,6	10,53	89,9	14,96
%	100,0	-	48,7	-	32,3	-	0,6	-	81,5	-
14. Жив. с кап., недвиж. и т.п.	19850	2,45	10652	4,56	3200	0,89	66	1,11	13918	2,32
%	100,0	-	53,7	-	16,1	-	0,3	-	70,1	-
15. Жив. за счет казны и т.п.	15964	1,97	8242	3,53	4185	1,16	51	0,85	12478	2,08
%	100,0	-	51,6	-	26,2	-	0,3	-	78,2	-
16. Лишен. свободы, отб. наказ.	2134	0,26	1045	0,45	630	0,17	19	0,32	1694	0,28
%	100,0	-	49,0	-	29,5	-	0,9	-	79,4	-
17. Земледелие (в тыс.)*	365,6	45,21	40,4	17,26	264,3	73,22	3,6	60,14	308,2	51,32
%	100,0	-	11,0	-	72,3	-	1,0	-	84,3	-
18. Пчеловодство и шелковод.	135	0,02	28	0,01	90	0,02	2	0,03	120	0,02
%	100,0	-	20,7	-	66,7	-	1,5	-	88,9	-
19. Животноводство	6317	0,78	657	0,28	4940	1,37	37	0,62	5634	0,94
%	100,0	-	10,4	-	78,2	-	0,6	-	89,2	-
20. Лесовод., лесн. промыслы ..	416	0,05	192	0,08	144	0,04	-	-	336	0,06
%	100,0	-	46,2	-	34,6	-	-	-	80,8	-
21. Рыболовство и охота	1757	0,22	570	0,24	1122	0,31	2	0,03	1694	0,28
%	100,0	-	32,4	-	63,9	-	0,1	-	96,4	-
22. Добыча руд, полез. ископ. ..	2861	0,35	997	0,43	1481	0,41	50	0,84	2528	0,42
%	100,0	-	34,8	-	51,8	-	1,7	-	88,4	-
23. Выплавка металлов	153	0,02	42	0,02	59	0,02	47	0,79	148	0,02
%	100,0	-	27,5	-	38,6	-	30,7	-	96,7	-
24. Обработка волоkn. веществ	2836	0,35	1122	0,48	654	0,18	11	0,18	1787	0,30
%	100,0	-	39,6	-	23,0	-	0,4	-	63,0	-
25. Обработка прод. животных.	2399	0,30	800	0,34	298	0,08	10	0,17	1108	0,18
%	100,0	-	33,4	-	12,4	-	0,4	-	46,2	-
26. Обработка дерева	12809	1,58	6126	2,62	2286	0,63	66	1,11	8478	1,41
%	100,0	-	47,8	-	17,8	-	0,5	-	66,2	-
27. Обработка металлов	19128	2,37	8844	3,78	3571	0,99	49	0,82	12464	2,08
%	100,0	-	46,2	-	18,7	-	0,3	-	65,2	-
28. Обр. минеральн. веществ ...	1321	0,16	527	0,23	386	0,11	13	0,22	926	0,15
%	100,0	-	39,9	-	29,2	-	1,0	-	70,1	-
29. Произв. химич. и производ.	1337	0,17	662	0,28	67	0,02	5	0,08	734	0,12
%	100,0	-	49,5	-	5,0	-	0,4	-	54,9	-
30. Винокур., пиво, медовар. ...	897	0,11	383	0,16	163	0,05	5	0,08	551	0,09
%	100,0	-	42,7	-	18,2	-	0,6	-	61,4	-
31. Произв. др. напитков	325	0,04	87	0,04	30	0,01	2	0,03	119	0,02
%	100,0	-	26,8	-	9,2	-	0,6	-	36,6	-
32. Обр. раст., живот. продукт.	10648	1,32	4555	1,95	1970	0,55	30	0,50	6555	1,09
%	100,0	-	42,8	-	18,5	-	0,3	-	61,6	-
33. Табак и изделия из него	1290	0,16	51	0,02	3	0,001	-	-	54	0,01
%	100,0	-	4,0	-	0,2	-	-	-	4,2	-

Таблица 2 (окончание)

1	2	3	4-Р	5	6-У	7	8-Б	9	10-В	11
34. Производство полиграфич.	2690	0,33	944	0,40	84	0,02	3	0,05	1031	0,17
%	100,0	-	35,1	-	3,1	-	0,1	-	38,3	-
35. Пр-во мед., муз., быт. INSTR.	776	0,10	173	0,07	10	0	1	0,02	184	0,03
%	100,0	-	22,3	-	1,3	-	0,1	-	23,7	-
36. Ювелир. дело, живоп. и т.п.	1615	0,20	540	0,23	114	0,03	2	0,03	656	0,11
%	100,0	-	33,4	-	7,1	-	0,1	-	40,6	-
37. Изготовление одежды	33033	4,09	8467	3,62	4823	1,34	61	1,02	13351	2,22
%	100,0	-	25,6	-	14,6	-	0,2	-	40,4	-
38. Строит. и ремонт. работы	17970	2,22	11143	4,77	3740	1,04	217	3,63	15100	2,51
%	100,0	-	62,0	-	20,8	-	1,2	-	84,0	-
39. Пр-во карет, дерев. судов	641	0,08	476	0,20	61	0,02	1	0,20	538	0,09
%	100,0	-	74,3	-	9,5	-	0,1	-	83,9	-
40. Пр-ва не вош. в др. группы	4778	0,59	2713	1,16	897	0,25	27	0,45	3637	0,61
%	100,0	-	56,8	-	18,8	-	0,6	-	76,1	-
41. Водные сообщения	4293	0,53	2530	1,08	1055	0,29	16	0,27	3601	0,60
%	100,0	-	58,9	-	24,6	-	0,4	-	83,9	-
42. Железные дороги	6919	0,86	3207	1,37	2661	0,73	412	6,90	6280	1,05
%	100,0	-	46,4	-	38,5	-	6,0	-	90,8	-
43. Извозный промысел	8102	1,00	4140	1,77	1292	0,36	22	0,37	5454	0,91
%	100,0	-	51,1	-	15,9	-	0,3	-	67,3	-
44. Ост. сухопут. ср. передвиж.	2181	0,27	981	0,42	295	0,08	5	0,08	1281	0,21
%	100,0	-	45,0	-	13,5	-	0,2	-	58,7	-
45. Почта, телегр., телефон	1392	0,17	1020	0,44	193	0,05	16	0,27	1229	0,20
%	100,0	-	73,3	-	13,9	-	1,1	-	88,3	-
46. Кредит., коммерч. завед.	936	0,12	512	0,22	31	0,01	-	-	543	0,09
%	100,0	-	54,7	-	3,3	-	-	-	58,0	-
47. Торговое посредничество ...	3202	0,40	646	0,28	47	0,01	2	0,03	695	0,12
%	100,0	-	20,2	-	1,5	-	0,06	-	21,7	-
48. Торговля вообще	6821	0,84	1399	0,60	562	0,16	28	0,47	1989	0,33
%	100,0	-	20,5	-	8,2	-	0,4	-	29,2	-
49. Торг. живым скотом	1084	0,13	128	0,05	69	0,02	-	-	197	0,03
%	100,0	-	11,8	-	6,4	-	-	-	18,2	-
50. -/- зернов. продуктами	7910	0,98	884	0,38	188	0,05	5	0,08	1077	0,18
%	100,0	-	11,2	-	2,4	-	0,06	-	13,6	-
51. -/- др. продуктами с/х	19226	2,38	4988	2,13	1638	0,45	37	0,62	6663	1,11
%	100,0	-	25,9	-	8,5	-	0,2	-	34,7	-
52. -/- строит. матер., топливом	1884	0,23	411	0,17	108	0,03	-	-	519	0,09
%	100,0	-	21,8	-	5,7	-	-	-	27,5	-
53. -/- предм. дом. обихода	1030	0,13	241	0,10	44	0,01	6	0,10	291	0,05
%	100,0	-	23,4	-	4,3	-	0,6	-	28,3	-
54. -/- машин., оруж., мет. изд.	1015	0,13	200	0,09	29	0,01	2	0,03	231	0,04
%	100,0	-	19,7	-	2,9	-	0,2	-	22,8	-
55. -/- тканями, одеждой	6924	0,86	1349	0,58	269	0,07	16	0,27	1634	0,27
%	100,0	-	19,5	-	3,9	-	0,2	-	23,6	-
56. -/- шкурами, мехами и др. ..	912	0,11	192	0,08	28	0,01	-	-	220	0,04
%	100,0	-	21,1	-	3,1	-	-	-	24,1	-
57. -/- предм. иск., роск., культ.	679	0,08	289	0,12	35	0,01	-	-	324	0,05
%	100,0	-	42,6	-	5,2	-	-	-	47,7	-
58. -/- остальными предметами	1129	0,14	472	0,20	79	0,02	-	-	551	0,09
%	100,0	-	41,8	-	7,0	-	-	-	48,8	-
59. -/- разносная и развозная	1798	0,22	388	0,17	201	0,06	3	0,05	592	0,1
%	100,0	-	21,6	-	11,2	-	0,2	-	32,9	-
60. Трактиры, гост., мебл. комн.	5314	0,66	3262	1,40	419	0,12	40	0,02	3721	0,62
%	100,0	-	61,4	-	7,9	-	0,7	-	70,0	-
61. Торговля питейная	2419	0,30	982	0,42	595	0,16	13	0,22	1590	0,26
%	100,0	-	40,6	-	24,6	-	0,5	-	65,7	-
62. Прачечные, бани и т.п.	6320	0,78	3820	1,63	1179	0,33	10	0,17	5009	0,83
%	100,0	-	60,4	-	18,7	-	0,2	-	79,3	-
63. Люди неопределен. профес.	3741	0,46	1343	0,57	1349	0,37	29	0,49	2721	0,45
%	100,0	-	35,9	-	36,0	-	0,8	-	72,7	-
64. Проституция	625	0,08	340	0,15	107	0,03	1	0,02	448	0,07
%	100,0	-	54,4	-	17,1	-	0,2	-	71,7	-
65. Не указавшие занятий	3411	0,42	1101	0,47	1131	0,31	14	0,23	2246	0,37
%	100,0	-	32,3	-	33,2	-	0,4	-	65,9	-
Всего (в тыс.)*	808,6	100,0	233,7	100,0	360,9	100,0	5,97	100,0	600,7	100,0
%	100,0	-	28,9	-	44,6	-	0,7	-	74,3	-

¹ Таблица 2 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора, по источникам: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – СПб, 1905. – Т. 1. – Табл. XX. – С. 420-435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XLVII. – С. 198-199, 206-207; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – С. 18-35;

* В тысячах человек.

Таблица 3

Разделение труда и структура занятости у восточных славян
Екатеринославской губернии на рубеже XIX-XX вв.¹

Группы занятий	Численность занятого населения (чел. об. пола)									
	Все население		Восточные славяне							
			русские		украинцы		белорусы		всего	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Администр., суд и полиция	2480	0,49	1459	1,05	822	0,29	31	0,55	2312	0,53
%	100,0	-	58,8	-	33,1	-	1,3	-	93,2	-
2. Обществ. и сосл. служба	1543	0,30	478	0,34	863	0,30	15	0,27	1356	0,31
%	100,0	-	31,0	-	55,9	-	1,0	-	87,9	-
3. Частн. юридич. деятельн. ...	173	0,03	105	0,08	24	0,01	1	0,02	130	0,03
%	100,0	-	60,7	-	13,9	-	0,6	-	75,1	-
4. Вооруженные силы	7284	1,43	2592	1,86	2206	0,77	40	0,71	4838	1,12
%	100,0	-	35,6	-	30,3	-	0,5	-	66,4	-
5. Богосл. правосл. вероисп. ...	2148	0,42	1151	0,83	935	0,33	14	0,25	2101	0,49
%	100,0	-	53,6	-	43,5	-	0,7	-	97,8	-
6. Богосл. др. христ. вероисп.	60	0,01	-	-	3	0,001	-	-	3	0,001
%	100,0	-	-	-	5,0	-	-	-	5,0	-
7. Богосл. не христ. вероисп.	111	0,02	-	-	-	-	-	-	-	-
%	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Долж. лиц церквей, кладб.	621	0,12	105	0,08	204	0,07	4	0,07	313	0,07
%	0,0	-	16,9	-	32,9	-	0,6	-	50,4	-
9. Учебная, воспит. деятельн.	3257	0,64	1205	0,87	790	0,28	26	0,46	2021	0,47
%	100,0	-	37,0	-	24,3	-	0,8	-	62,1	-
10. Наука, литерат., искусство	300	0,06	166	0,12	27	0,01	1	0,02	194	0,04
%	100,0	-	55,3	-	9,0	-	0,3	-	64,7	-
11. Врачеб., санитар. деятельн.	2069	0,41	904	0,65	512	0,18	12	0,21	1428	0,33
%	100,0	-	43,7	-	24,7	-	0,6	-	69,0	-
12. Служба при благотв. учреж.	38	0,01	20	0,01	13	0,005	-	-	33	0,01
%	100,0	-	52,6	-	34,2	-	-	-	86,8	-
13. Частн. сл., присл., поденщ.*	60,0	11,79	23,1	16,61	30,2	10,5	0,7	12,85	54,0	12,50
%	100,0	-	38,5	-	50,3	-	1,2	-	90,0	-
14. Жив. с кап., недвиж. и т.п.	7306	1,44	3380	2,4	2245	0,78	26	0,46	5651	1,31
%	100,0	-	46,3	-	30,7	-	0,4	-	77,3	-
15. Жив. за счет казны и т.п.	4852	0,95	1715	1,23	2509	0,87	16	0,28	4240	0,98
%	100,0	-	35,3	-	51,7	-	0,3	-	87,4	-
16. Лишен. свободы, отб. наказ.	1069	0,21	352	0,25	561	0,20	16	0,28	929	0,22
%	100,0	-	32,9	-	52,5	-	1,5	-	86,9	-
17. Земледелие (в тыс.)*.....	251,4	49,38	27,7	19,88	196,5	68,43	1,5	25,81	225,6	52,2
%	100,0	-	11,0	-	78,2	-	0,6	-	89,8	-
18. Пчеловодство и шелковод.	110	0,02	40	0,03	60	0,02	1	0,02	101	0,02
%	100,0	-	36,4	-	54,5	-	0,9	-	91,8	-
19. Животноводство	4634	0,91	597	0,43	3910	1,36	49	0,87	4556	1,05
%	100,0	-	12,9	-	84,4	-	1,1	-	98,3	-
20. Лесовод., лесн. промыслы ..	376	0,07	163	0,12	170	0,06	15	0,27	348	0,08
%	100,0	-	43,4	-	45,2	-	4,0	-	92,6	-
21. Рыболовство и охота	703	0,14	191	0,14	488	0,17	6	0,11	685	0,16
%	100,0	-	27,2	-	69,4	-	0,9	-	97,4	-
22. Добыча руд, полез. ископ. ..	25539	5,02	17323	12,45	6814	2,37	751	13,29	24888	5,76
%	100,0	-	67,8	-	26,7	-	2,9	-	97,5	-
23. Выплавка металлов	1547	0,30	1048	0,75	172	0,06	38	0,67	1258	0,29
%	100,0	-	67,7	-	11,1	-	2,5	-	81,3	-
24. Обработка волоkn. веществ	1297	0,25	345	0,25	592	0,21	16	0,28	953	0,22
%	100,0	-	26,6	-	45,6	-	1,2	-	73,5	-
25. Обработка прод. животнов.	1124	0,22	473	0,34	398	0,14	64	1,13	935	0,22
%	100,0	-	42,1	-	35,4	-	5,7	-	83,2	-
26. Обработка дерева	8109	1,59	3389	2,44	2619	0,91	117	2,07	6125	1,42
%	100,0	-	41,8	-	32,3	-	1,4	-	75,5	-
27. Обработка металлов	24084	4,73	12342	8,87	6308	2,20	869	15,38	19519	4,52
%	100,0	-	51,2	-	26,2	-	3,6	-	81,0	-
28. Обр. минеральн. веществ ...	1758	0,35	823	0,59	721	0,25	44	0,78	1588	0,37
%	100,0	-	46,8	-	41,0	-	2,5	-	90,3	-
29. Произв. химич. и производ.	669	0,13	236	0,17	249	0,09	3	0,05	488	0,11
%	100,0	-	35,3	-	37,2	-	0,4	-	72,9	-
30. Винокур., пиво, медовар. ...	553	0,11	208	0,15	195	0,07	17	0,30	420	0,10
%	100,0	-	37,6	-	35,3	-	3,1	-	76,0	-
31. Произв. др. напитков	175	0,03	42	0,03	25	0,01	1	0,02	68	0,02
%	100,0	-	24,0	-	14,3	-	0,6	-	38,9	-
32. Обр. раст., живот. продукт.	5386	1,06	1733	1,25	1673	0,58	57	1,01	3463	0,80
%	100,0	-	32,2	-	31,1	-	1,0	-	64,3	-
33. Табак и изделия из него	220	0,04	106	0,08	4	0,001	2	0,04	112	0,03
%	100,0	-	48,2	-	1,8	-	0,9	-	50,9	-

Таблица 3 (окончание)

1	2	3	4-Р	5	6-У	7	8-Б	9	10-Б	11
34. Производство полиграфич.	775	0,15	212	0,15	56	0,02	1	0,02	269	0,06
%	100,0	-	27,4	-	7,2	-	0,1	-	34,7	-
35. Пр-во мед., муз., быт. INSTR.	366	0,07	53	0,04	11	0,004	-	-	64	0,01
%	100,0	-	14,5	-	3,0	-	-	-	17,5	-
36. Ювелир. дело, живоп. и т.п.	398	0,08	130	0,09	116	0,04	7	0,12	253	0,06
%	100,0	-	32,7	-	29,1	-	1,8	-	63,6	-
37. Изготовление одежды	16665	3,27	4012	2,88	5671	1,97	113	2,00	9796	2,27
%	100,0	-	24,1	-	34,0	-	0,7	-	58,8	-
38. Строит. и ремонт. работы	11633	2,29	7207	5,18	2888	1,01	330	5,84	10425	2,41
%	100,0	-	62,0	-	24,8	-	2,8	-	89,6	-
39. Пр-во карет, дерев. судов	103	0,02	54	0,04	30	0,01	-	-	84	0,02
%	100,0	-	52,4	-	29,1	-	-	-	81,5	-
40. Пр-ва не вош. в др. группы	5710	1,12	3706	2,66	1052	0,37	141	2,50	4899	1,13
%	100,0	-	64,9	-	18,4	-	2,5	-	85,8	-
41. Водные сообщения	804	0,16	233	0,17	468	0,16	7	0,12	708	0,16
%	100,0	-	29,0	-	58,2	-	0,9	-	88,1	-
42. Железные дороги	12577	2,47	7804	5,61	3717	1,29	349	6,18	11870	2,75
%	100,0	-	62,0	-	29,6	-	2,8	-	94,4	-
43. Извозный промысел	3845	0,76	1360	0,98	1480	0,52	41	0,73	2881	0,67
%	100,0	-	35,4	-	38,5	-	1,1	-	75,0	-
44. Ост. сухопут. ср. передви.	709	0,14	368	0,26	282	0,10	5	0,09	655	0,15
%	100,0	-	51,9	-	39,8	-	0,7	-	92,4	-
45. Почта, телегр., телефон	1085	0,21	748	0,54	216	0,08	27	0,48	991	0,23
%	100,0	-	68,9	-	19,9	-	2,5	-	91,3	-
46. Кредит., коммерч. завед.	250	0,05	129	0,09	14	0,005	-	-	143	0,03
%	100,0	-	51,6	-	5,6	-	-	-	57,2	-
47. Торговое посредничество	598	0,12	104	0,07	33	0,01	1	0,02	138	0,03
%	100,0	-	17,4	-	5,5	-	0,2	-	23,1	-
48. Торговля вообще	3689	0,72	1067	0,77	850	0,30	23	0,41	1940	0,45
%	100,0	-	28,9	-	23,1	-	0,6	-	52,6	-
49. Торг. живым скотом	681	0,13	140	0,10	240	0,08	3	0,05	383	0,09
%	100,0	-	20,6	-	35,2	-	0,4	-	56,2	-
50. -/- зернов. продуктами	2455	0,48	347	0,25	145	0,05	4	0,07	496	0,11
%	100,0	-	14,1	-	5,9	-	0,2	-	20,2	-
51. -/- др. продуктами с/х	6921	1,36	1915	1,38	1409	0,49	25	0,44	3349	0,78
%	100,0	-	27,7	-	20,3	-	0,4	-	48,4	-
52. -/- строит. матер., топливом	1976	0,39	505	0,36	281	0,10	19	0,34	805	0,19
%	100,0	-	25,5	-	14,2	-	1,0	-	40,7	-
53. -/- предм. дом. обихода	417	0,08	156	0,11	92	0,03	-	-	248	0,06
%	100,0	-	37,4	-	22,1	-	-	-	59,5	-
54. -/- машин., оруж., мет. изд.	450	0,09	142	0,10	55	0,02	-	-	197	0,05
%	100,0	-	31,6	-	12,2	-	-	-	43,8	-
55. -/- тканями, одеждой	3370	0,66	917	0,66	228	0,08	19	0,34	1164	0,27
%	100,0	-	27,2	-	6,7	-	0,6	-	34,5	-
56. -/- шкурами, мехами и др.	527	0,10	142	0,10	119	0,04	5	0,09	266	0,06
%	100,0	-	26,9	-	22,6	-	0,9	-	50,5	-
57. -/- предм. иск., роск., культ.	296	0,06	78	0,06	32	0,01	3	0,05	113	0,03
%	100,0	-	26,4	-	10,8	-	1,0	-	38,2	-
58. -/- остальными предметами	471	0,09	125	0,09	90	0,03	4	0,07	219	0,05
%	100,0	-	26,5	-	19,1	-	0,9	-	46,5	-
59. -/- разносная и развозная	758	0,15	190	0,14	245	0,09	5	0,09	440	0,10
%	100,0	-	25,1	-	32,3	-	0,7	-	58,1	-
60. Трактиры, гост. мебл. комн.	1441	0,28	603	0,43	317	0,11	8	0,14	928	0,21
%	100,0	-	41,8	-	22,0	-	0,6	-	64,4	-
61. Торговля питейная	1523	0,30	656	0,47	625	0,22	15	0,27	1296	0,30
%	100,0	-	43,1	-	41,0	-	1,0	-	85,1	-
62. Прачечные, бани и т.п.	1659	0,33	752	0,54	660	0,23	12	0,21	1424	0,33
%	100,0	-	45,3	-	39,8	-	0,7	-	85,8	-
63. Люди неопределен. профес.	2542	0,50	729	0,52	1388	0,48	28	0,50	2145	0,50
%	100,0	-	28,7	-	54,6	-	1,1	-	84,4	-
64. Проституция	280	0,06	161	0,12	75	0,03	-	-	236	0,05
%	100,0	-	57,5	-	26,8	-	-	-	84,3	-
65. Не указавшие занятий	3117	0,61	892	0,64	1512	0,53	18	0,32	2422	0,56
%	100,0	-	28,6	-	48,5	-	0,6	-	77,7	-
Всего (в тыс.)*	509,1	100,0	139,1	100,0	287,2	100,0	5,6	100,0	431,9	100,0
%	100,0	-	27,3	-	56,4	-	1,1	-	84,8	-

¹Таблица 3 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора по источникам: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – СПб., 1905. – Т. 1. – Табл. XX. – С. 420-435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XIII. – С. 142-143, 146-147; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – С. 18-35.

* В тысячах человек.

Таблиця 4-а

Разделение труда и структура занятости у восточных славян
Таврической губернии на рубеже XIX-XX вв.¹

Группы занятий	Численность занятого населения (чел. об. пола)									
	Все население		Восточные славяне							
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Администр., суд и полиция	2945	0,69	2131	1,41	411	0,28	24	0,80	2566	0,85
%	100,0	-	72,4	-	14,0	-	0,8	-	87,1	-
2. Обществ. и сосл. служба	1664	0,39	817	0,54	465	0,32	21	0,70	1303	0,43
%	100,0	-	49,1	-	27,9	-	1,3	-	78,3	-
3. Частн. юридич. деятел.	207	0,05	135	0,09	9	0,01	-	-	144	0,05
%	100,0	-	65,2	-	4,3	-	-	-	69,6	-
4. Вооруженные силы	23975	5,65	6978	4,61	9491	6,50	113	3,76	16582	5,51
%	100,0	-	29,1	-	39,6	-	0,5	-	69,2	-
5. Богосл. правосл. вероисп. ...	1703	0,40	1095	0,72	523	0,35	11	0,37	1629	0,54
%	100,0	-	64,3	-	30,7	-	0,7	-	95,7	-
6. Богосл. др. христ. вероисп.	52	0,01	-	-	-	-	-	-	-	-
%	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Богосл. не христ. вероисп.	700	0,16	-	-	-	-	-	-	-	-
%	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Долж. лиц церквей, кладб.	549	0,13	174	0,11	115	0,08	1	0,03	290	0,10
%	100,0	-	31,7	-	20,9	-	0,2	-	52,8	-
9. Учебная, воспит. деятел.	3499	0,82	1610	1,06	403	0,27	12	0,40	2025	0,67
%	100,0	-	46,0	-	11,5	-	0,4	-	57,9	-
10. Наука, литерат., искусство	477	0,11	234	0,15	24	0,02	1	0,03	259	0,09
%	100,0	-	49,1	-	5,0	-	0,2	-	54,3	-
11. Врачеб., санитар. деятел.	1912	0,45	1077	0,71	225	0,15	14	0,47	1316	0,44
%	100,0	-	56,3	-	11,8	-	0,7	-	68,8	-
12. Служба при благотв. учреж.	98	0,02	79	0,05	11	0,01	-	-	90	0,03
%	100,0	-	80,6	-	11,2	-	-	-	91,8	-
13. Частн. сл., присл., поденщ.*	57,0	13,42	29,3	19,38	13,7	9,34	0,4	14,15	43,5	14,44
%	100,0	-	51,5	-	24,0	-	0,7	-	76,2	-
14. Жив. с кап., недвиж. и т.п.	9081	2,14	4284	2,83	817	0,56	28	0,93	5129	1,70
%	100,0	-	47,2	-	9,0	-	0,3	-	56,5	-
15. Жив. за счет казны и т.п.	7768	1,83	3627	2,40	1215	0,83	33	1,10	4875	1,62
%	100,0	-	46,7	-	15,6	-	0,4	-	62,7	-
16. Лишен. свободы, отб. наказ.	896	0,21	550	0,36	131	0,09	1	0,03	682	0,23
%	100,0	-	61,4	-	14,6	-	0,1	-	76,1	-
17. Земледелие (в тыс.)*	198,5	46,74	48,7	32,13	101,9	69,50	1,5	49,78	152,0	50,50
%	100,0	-	24,5	-	51,3	-	0,8	-	76,6	-
18. Пчеловодство и шелковод.	68	0,02	24	0,02	28	0,02	2	0,07	54	0,02
%	100,0	-	35,3	-	41,2	-	2,9	-	79,4	-
19. Животноводство	6977	1,64	1520	2,99	3356	2,29	50	2,33	4926	2,63
%	100,0	-	21,8	-	48,1	-	0,7	-	70,6	-
20. Лесовод., лесн. промыслы ..	1320	0,31	294	0,19	181	0,12	3	0,10	478	0,16
%	100,0	-	22,3	-	13,7	-	0,2	-	36,2	-
21. Рыболовство и охота	3823	0,90	1884	1,24	1610	1,10	36	1,20	3530	1,17
%	100,0	-	49,3	-	42,1	-	0,9	-	92,3	-
22. Добыча руд, полез. ископ. ..	1256	0,30	741	0,49	239	0,16	24	0,80	1004	0,33
%	100,0	-	59,0	-	19,0	-	1,9	-	79,9	-
23. Выплавка металлов	6	0,001	3	0,002	3	0,002	-	-	6	0,002
%	100,0	-	50,0	-	50,0	-	-	-	100,0	-
24. Обработка волокн. веществ	1200	0,28	311	0,21	175	0,39	13	1,93	499	1,12
%	100,0	-	25,9	-	14,6	-	1,1	-	41,6	-
25. Обработка прод. животных.	1439	0,34	584	1,82	149	0,10	34	1,13	767	0,13
%	100,0	-	40,6	-	10,3	-	2,4	-	53,3	-
26. Обработка дерева	5535	1,30	2750	0,39	576	0,12	58	0,43	3384	0,25
%	100,0	-	49,7	-	10,4	-	1,0	-	61,1	-
27. Обработка металлов	9420	2,22	3882	2,56	1400	0,96	54	1,80	5336	1,77
%	100,0	-	41,2	-	14,9	-	0,6	-	56,7	-
28. Обр. минеральн. веществ ...	799	0,19	261	0,17	364	0,25	17	0,57	642	0,21
%	100,0	-	32,7	-	45,6	-	2,1	-	80,4	-
29. Произв. химич. и производ.	206	0,05	88	0,06	17	0,01	4	0,13	109	0,04
%	100,0	-	42,7	-	8,3	-	1,9	-	52,9	-
30. Винокур., пиво, медовар. ...	218	0,05	103	0,07	22	0,02	-	-	125	0,04
%	100,0	-	47,2	-	10,1	-	-	-	57,3	-
31. Произв. др. напитков	220	0,05	76	0,05	13	0,01	4	0,13	93	0,03
%	100,0	-	34,6	-	5,9	-	1,8	-	42,3	-
32. Обр. раст., живот. продукт.	5509	1,30	2041	1,35	723	1,50	32	1,07	2796	0,93
%	100,0	-	37,1	-	13,1	-	0,6	-	50,8	-
33. Табак и изделия из него	869	0,20	441	0,29	31	0,02	1	0,03	473	0,16
%	100,0	-	50,7	-	3,6	-	0,1	-	54,4	-

Таблица 4-а (окончание)

1	2	3	4-Р	5	6-У	7	8-Б	9	10-В	11
34. Производство полиграфич.	726	0,17	263	0,17	13	0,01	-	-	276	0,09
%	100,0	-	36,2	-	1,8	-	-	-	38,0	-
35. Пр-во мед., муз., быт. инстр.	339	0,08	54	0,04	8	0,01	-	-	62	0,02
%	100,0	-	15,9	-	2,4	-	-	-	18,3	-
36. Ювелир. дело, живоп. и т.п.	385	0,09	127	0,08	66	0,05	1	0,03	194	0,06
%	100,0	-	33,0	-	17,1	-	0,3	-	50,4	-
37. Изготовление одежды	13506	3,18	4639	3,06	1864	1,27	54	1,80	6557	2,18
%	100,0	-	34,3	-	13,8	-	0,4	-	48,5	-
38. Строит. и ремонт. работы ...	12408	2,92	7993	5,28	951	0,65	226	7,53	9170	3,05
%	100,0	-	64,4	-	7,7	-	1,8	-	73,9	-
39. Пр-во карет, дерев. судов ...	303	0,07	167	0,11	22	0,02	-	-	189	0,06
%	100,0	-	55,1	-	7,3	-	-	-	62,4	-
40. Пр-ва не вош. в др. группы	1101	0,26	712	0,47	137	0,09	8	0,27	857	0,28
%	100,0	-	64,7	-	12,4	-	0,7	-	77,8	-
41. Водные сообщения	2964	0,70	1567	1,03	816	0,56	4	0,13	2387	0,79
%	100,0	-	52,9	-	27,5	-	0,1	-	80,5	-
42. Железные дороги	2997	0,71	2451	1,62	367	0,25	36	1,20	2854	0,95
%	100,0	-	81,8	-	12,2	-	1,2	-	95,2	-
43. Извозный промысел	5039	1,19	2390	1,58	572	0,39	28	0,93	2990	0,99
%	100,0	-	47,4	-	11,4	-	0,5	-	59,3	-
44. Ост. сухопут. ср. передв.	930	0,22	250	0,17	51	0,03	1	0,03	302	0,10
%	100,0	-	26,9	-	5,5	-	0,1	-	32,5	-
45. Почта, телегр., телефон	735	0,17	545	0,36	75	0,05	15	0,50	635	0,21
%	100,0	-	74,2	-	10,2	-	2,0	-	86,4	-
46. Кредит., комерч. завед.	234	0,06	127	0,08	13	0,01	-	-	140	0,05
%	100,0	-	54,3	-	5,5	-	-	-	59,8	-
47. Торговое посредничество ...	618	0,15	147	0,10	11	0,01	-	-	158	0,05
%	100,0	-	23,8	-	1,8	-	-	-	25,6	-
48. Торговля вообще	3244	0,76	915	0,60	321	0,22	27	0,90	1263	0,42
%	100,0	-	28,2	-	9,9	-	0,8	-	38,9	-
49. Торг. живым скотом	583	0,14	91	0,06	98	0,07	-	-	189	0,06
%	100,0	-	15,6	-	16,8	-	-	-	32,4	-
50. -/- зернов. продуктами	2367	0,56	474	0,31	92	0,06	1	0,03	567	0,19
%	100,0	-	20,0	-	3,9	-	0,04	-	23,9	-
51. -/- др. продуктами с/х	7879	1,86	2319	1,53	479	0,33	16	0,53	2814	0,93
%	100,0	-	29,4	-	6,1	-	0,2	-	35,7	-
52. -/- строит. матер., топливом	852	0,20	236	0,16	116	0,08	4	0,13	356	0,12
%	100,0	-	27,7	-	13,6	-	0,5	-	41,8	-
53. -/- предм. дом. обихода	342	0,08	177	0,12	33	0,02	-	-	210	0,07
%	100,0	-	51,8	-	9,6	-	-	-	61,4	-
54. -/- машин., оруж., мет. изд.	275	0,06	119	0,08	27	0,02	-	-	146	0,05
%	100,0	-	43,3	-	9,8	-	-	-	53,1	-
55. -/- тканями, одеждой	2764	0,65	692	0,46	156	0,11	8	0,27	856	0,28
%	100,0	-	25,0	-	5,6	-	0,3	-	30,9	-
56. -/- шкурами, мехами и др. ..	406	0,10	92	0,06	22	0,02	2	0,07	116	0,04
%	100,0	-	22,7	-	5,4	-	0,5	-	28,6	-
57. -/- предм. иск., роск., культ	189	0,04	85	0,06	11	0,01	1	0,03	97	0,03
%	100,0	-	45,0	-	5,8	-	0,5	-	51,3	-
58. -/- остальными предметами	685	0,16	142	0,09	64	0,04	6	0,20	212	0,07
%	100,0	-	20,7	-	9,3	-	0,9	-	30,9	-
59. -/- разносная и развозная ...	940	0,22	153	0,10	174	0,12	6	0,20	333	0,11
%	100,0	-	16,3	-	18,5	-	0,6	-	35,4	-
60. Трактиры, гост., мебл. комн.	2760	0,65	1259	0,83	132	0,09	6	0,20	1397	0,46
%	100,0	-	45,6	-	4,8	-	0,2	-	50,6	-
61. Торговля питейная	1207	0,28	566	0,37	246	0,17	8	0,27	820	0,27
%	100,0	-	46,9	-	20,4	-	0,7	-	67,9	-
62. Прачечные, бани и т.п.	2726	0,64	1711	1,13	285	0,19	6	0,20	2002	0,67
%	100,0	-	62,8	-	10,4	-	0,2	-	73,4	-
63. Люди неопределен. профес.	2534	0,60	943	0,62	565	0,39	20	0,67	1528	0,51
%	100,0	-	37,2	-	22,3	-	0,8	-	60,3	-
64. Проституция	457	0,11	323	0,21	33	0,02	2	0,07	358	0,12
%	100,0	-	70,7	-	7,2	-	0,4	-	78,3	-
65. Не указавшие занятий	2217	0,52	900	0,59	460	0,31	8	0,27	1368	0,45
%	100,0	-	40,6	-	20,7	-	0,4	-	61,7	-
Всего (в тыс.)*	424,6	100,0	148,4	100,0	146,6	100,0	3,00	100,0	297,9	100,0-
%	100,0	-	35,0	-	34,5	-	0,7	-	70,2	-

¹Табл. 4-а составлена Я.В.Бойко. Расчеты автора по источникам: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – СПб, 1905. – Т. 1.-Табл. XX. – С. 420-435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – 1904. – Т. XLI.-С. 186-193; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – С.18-35.

* В тысячах человек.

Таблиця 4-б

Разделение труда и структура занятости у других этносов
Таврической губернии на рубеже XIX-XX вв.¹

Группы занятий	Численность занятого населения (чел. об. пола)											
	Татары		Немцы		Евреи		Греки		Болгары		Поляки	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
1. Администр., суд и пол.	106	0,19	69	0,34	12	0,06	46	0,59	16	0,22	89	1,34
%	3,6	-	2,3	-	0,4	-	1,6	-	0,5	-	3,0	-
2. Общест. и сосл. служба	110	0,20	136	0,67	17	0,09	18	0,23	20	0,27	33	0,50
%	6,6	-	8,2	-	1,0	-	1,1	-	1,2	-	2,0	-
3. Частн. юридич. деят. ...	6	0,01	3	0,01	21	0,11	7	0,09	-	-	12	0,18
%	2,9	-	1,4	-	10,1	-	3,4	-	-	-	5,8	-
4. Вооруженные силы	866	1,57	842	4,17	1280	6,75	97	1,25	204	2,79	3624	54,67
%	3,6	-	3,5	-	5,3	-	0,4	-	1,2	-	15,1	-
5. Богосл. прав. вероисп.	-	-	-	-	-	-	36	0,46	31	0,42	-	-
%	-	-	-	-	-	-	2,1	-	1,8	-	-	-
6. Богосл. др. хр.т. вер.-й	-	-	16	0,08	-	-	-	-	-	-	11	0,17
%	-	-	30,8	-	-	-	-	-	-	-	21,2	-
7. Богосл. не хрис. вер.-й	622	1,12	-	-	74	0,39	-	-	-	-	-	-
%	88,9	-	0,0	-	10,6	-	-	-	-	-	-	-
8. Долж. лиц церк. кладб.	31	0,06	14	0,07	183	0,96	7	0,09	1	0,01	6	0,09
%	5,6	-	2,6	-	33,3	-	1,3	-	0,2	-	1,1	-
9. Учебная, воспит. деят.	313	0,57	506	2,51	325	1,71	59	0,76	50	0,68	49	0,74
%	8,9	-	14,5	-	9,3	-	1,7	-	1,4	-	1,4	-
10. Наука, лит., искусство	62	0,11	20	0,10	88	0,46	4	0,05	-	-	12	0,18
%	13,0	-	4,2	-	18,4	-	0,8	-	-	-	2,5	-
11. Врачеб., санитар. деят.	81	0,09	99	0,49	255	1,34	26	0,33	9	0,12	93	1,40
%	4,2	-	5,2	-	13,3	-	1,4	-	0,5	-	4,9	-
12. Служба благотв. учр.	4	0,01	-	-	1	0,01	-	-	-	-	9	0,14
%	4,1	-	-	-	1,0	-	-	-	-	-	9,2	-
13. Частн. сл., присл., под.	7669	13,87	1812	8,97	1009	5,32	828	10,65	103	1,41	717	10,82
%	13,5	-	3,2	-	1,8	-	1,5	-	0,2	-	1,3	-
14. Жив.с кап., недв. и т.п.	1509	2,73	924	4,58	458	2,41	411	5,29	80	1,09	146	2,20
%	16,6	-	10,2	-	5,0	-	4,5	-	0,9	-	1,6	-
15. Жив. за счет казны и п.	2007	3,63	252	1,25	226	1,19	102	1,31	26	0,36	117	1,76
%	25,8	-	3,2	-	2,9	-	1,3	-	0,3	-	1,5	-
16. Лиш. своб. отб. наказ.	97	0,18	7	0,03	57	0,30	9	0,12	3	0,04	28	0,42
%	10,8	-	0,8	-	6,4	-	1,0	-	0,3	-	3,1	-
17. Земледелие (в тыс.)*...	25,6	46,2	10,4	51,67	0,14	0,75	1,6	20,09	6,0	81,90	0,6	9,56
%	12,9	-	5,3	-	0,07	-	0,8	-	3,0	-	0,3	-
18. Пчеловод. и шелковод.	9	0,02	2	0,01	-	-	-	-	1	0,01	1	0,02
%	13,2	-	2,9	-	-	-	-	-	1,5	-	1,5	-
19. Животноводство	1444	2,61	69	0,34	7	0,04	12	0,15	226	3,09	20	0,30
%	20,7	-	1,0	-	0,1	-	0,2	-	3,2	-	0,3	-
20. Лесовод., лесн. пром.	762	1,38	3	0,01	15	0,08	26	0,33	26	0,36	3	0,05
%	57,7	-	0,2	-	1,1	-	2,0	-	2,0	-	0,2	-
21. Рыболовство и охота	52	0,09	8	0,04	16	0,08	160	2,06	2	0,03	3	0,05
%	1,4	-	0,2	-	0,4	-	4,2	-	0,05	-	0,08	-
22. Доб. руд. пол. ископ.	92	0,17	9	0,04	21	0,11	47	0,60	1	0,01	10	0,15
%	7,3	-	0,7	-	1,7	-	3,7	-	0,08	-	0,8	-
23. Выплавка металлов ...	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24. Обраб. волоkn. вещ.тв	283	0,51	172	0,85	130	0,69	52	0,67	12	0,16	6	0,09
%	23,6	-	14,3	-	10,8	-	4,3	-	1,0	-	0,5	-
25. Обраб. прод. животн.	478	0,86	74	0,37	78	0,41	8	0,10	-	-	9	0,14
%	33,2	-	5,1	-	5,4	-	0,6	-	-	-	0,6	-
26. Обработка дерева	620	1,12	943	4,67	385	2,03	40	0,51	34	0,47	82	1,24
%	11,2	-	17,0	-	7,0	-	0,7	-	0,6	-	1,5	-
27. Обработка метал. лов..	1184	2,14	1361	6,74	767	4,04	196	2,52	112	1,53	101	1,52
%	12,6	-	14,4	-	8,1	-	2,1	-	1,2	-	1,1	-
28. Обр. минер. веществ	84	0,15	25	0,12	23	0,12	5	0,06	1	0,01	8	0,12
%	10,5	-	3,1	-	2,9	-	0,6	-	0,1	-	1,0	-
29. Произв. хим. и произв.	10	0,02	4	0,02	62	0,33	4	0,05	-	-	1	0,02
%	4,9	-	1,9	-	30,1	-	1,9	-	-	-	0,5	-
30. Винокур., пиво, медов.	7	0,01	16	0,08	41	0,22	6	0,08	5	0,07	8	0,12
%	3,2	-	7,3	-	18,8	-	2,8	-	2,3	-	3,7	-
31. Произв. др. напитков	33	0,06	12	0,06	55	0,29	17	0,22	-	-	3	0,05
%	15,0	-	5,5	-	25,0	-	7,7	-	-	-	1,4	-
32. Обр.раст.живот. прод.	708	1,28	674	3,34	249	1,31	230	2,96	19	0,26	58	0,87
%	12,8	-	12,2	-	4,5	-	4,2	-	0,3	-	1,1	-
33. Табак и издел. из него	51	0,09	2	0,01	269	1,42	47	0,60	-	-	2	0,03
%	5,9	-	0,2	-	31,0	-	5,4	-	-	-	0,2	-

Таблица 4-б (окончание)

1	12-Т	13	14-Н	15	16-Е	17	18-Г	19	20-Б	21	22-П	23
34. Производст. полиграфич.	19	0,03	31	0,15	356	1,88	19	0,24	-	-	11	0,17
%	2,6	-	4,3	-	49,0	-	2,6	-	-	-	1,5	-
35. Прво мед., муз., быт. INSTR.	14	0,03	23	0,11	214	1,13	1	0,01	2	0,03	3	0,05
%	4,1	-	6,8	-	63,1	-	0,3	-	0,6	-	0,9	-
36. Ювел. дело, живоп. и т.п.	50	0,09	6	0,03	101	0,53	10	0,13	9	0,12	3	0,05
%	13,0	-	1,6	-	26,2	-	2,6	-	2,3	-	0,8	-
37. Изготовление одежды	1083	1,96	441	2,18	4720	24,89	198	2,55	50	0,68	151	2,28
%	8,0	-	3,3	-	34,9	-	1,5	-	0,4	-	1,1	-
38. Строит. и ремонт. работы	1024	1,85	288	1,43	432	2,28	923	11,87	24	0,33	61	0,92
%	8,3	-	2,3	-	3,5	-	7,4	-	0,2	-	0,5	-
39. Пр-во карет, дерев. судов	1	0,002	37	0,18	7	0,04	57	0,73	2	0,03	6	0,09
%	0,3	-	12,2	-	2,3	-	18,8	-	0,7	-	2,0	-
40. Пр-ва не вош. в др. групп.	28	0,05	69	0,34	44	0,23	12	0,15	2	0,03	29	0,44
%	2,5	-	6,3	-	4,0	-	1,1	-	0,2	-	2,6	-
41. Водные сообщения	6	0,01	12	0,06	12	0,06	275	3,54	3	0,04	13	0,20
%	0,2	-	0,4	-	0,4	-	9,3	-	0,1	-	0,4	-
42. Железные дороги	7	0,01	19	0,09	8	0,04	8	0,10	3	0,04	87	1,31
%	0,2	-	0,6	-	0,3	-	0,3	-	0,1	-	2,9	-
43. Извозный промысел	1488	2,69	80	0,40	192	1,01	143	1,84	8	0,11	66	1,00
%	29,5	-	1,6	-	3,8	-	2,8	-	0,2	-	1,3	-
44. Ост. сухопут. ср. передви.	486	0,88	1	0,005	9	0,05	18	0,23	-	-	1	0,02
%	52,3	-	0,1	-	1,0	-	1,9	-	-	-	0,1	-
45. Почта, телегр., телефон	5	0,01	28	0,14	9	0,05	7	0,09	-	-	30	0,45
%	0,7	-	3,8	-	1,2	-	1,0	-	-	-	4,1	-
46. Кредит, коммерч. завед. ..	5	0,01	7	0,03	62	0,33	6	0,08	-	-	9	0,14
%	2,1	-	3,0	-	26,5	-	2,6	-	-	-	3,8	-
47. Торговое посредничество	100	0,18	6	0,03	250	1,32	46	0,59	-	-	8	0,12
%	16,2	-	1,0	-	40,5	-	7,4	-	-	-	1,3	-
48. Торговля вообще	450	0,81	65	0,32	889	4,69	257	3,31	45	0,62	24	0,36
%	13,9	-	2,0	-	27,4	-	7,9	-	1,4	-	0,7	-
49. Торг. живым скотом	278	0,50	3	0,01	63	0,33	3	0,04	1	0,01	-	-
%	47,7	-	0,5	-	10,8	-	0,5	-	0,2	-	-	-
50. -/- зернов. продуктами ...	279	0,50	33	0,16	1166	6,15	188	2,42	4	0,05	4	0,06
%	11,8	-	1,4	-	49,3	-	7,9	-	0,2	-	0,2	-
51. -/- др. продуктами с/х	1898	3,43	43	0,21	1590	8,38	783	10,07	64	0,88	37	0,56
%	24,1	-	0,5	-	20,2	-	9,9	-	0,8	-	0,5	-
52. -/- строит. матер., топлив.	240	0,43	9	0,04	192	1,01	37	0,48	1	0,01	2	0,03
%	28,2	-	1,1	-	22,5	-	4,3	-	0,1	-	0,2	-
53. -/- предм. дом. обихода ..	30	0,05	12	0,06	68	0,36	9	0,12	-	-	3	0,05
%	8,8	-	3,5	-	19,9	-	2,6	-	-	-	0,9	-
54. -/- машин., оруж., мет. изд.	24	0,04	12	0,06	70	0,37	11	0,14	2	0,03	2	0,03
%	8,7	-	4,4	-	25,5	-	4,0	-	0,7	-	0,7	-
55. -/- тканями, одеждой	416	0,75	83	0,41	1051	5,54	52	0,67	56	0,77	8	0,12
%	15,1	-	3,0	-	38,0	-	1,9	-	2,0	-	0,3	-
56. -/- шкурами, мехами и др.	134	0,24	5	0,02	136	0,72	1	0,01	1	0,01	-	-
%	33,0	-	1,2	-	33,5	-	0,2	-	0,2	-	-	-
57. -/- предм. иск. роск., культ.	25	0,05	13	0,06	41	0,22	1	0,01	1	0,01	4	0,06
%	13,2	-	6,9	-	21,7	-	0,5	-	0,5	-	2,1	-
58. -/- остальными предм.-ми	156	0,28	29	0,14	78	0,41	80	1,03	1	0,01	5	0,08
%	22,8	-	4,2	-	11,4	-	11,7	-	0,1	-	0,7	-
59. -/- разносная и развозная	298	0,54	7	0,03	162	0,85	85	1,09	1	0,01	7	0,11
%	31,7	-	0,7	-	17,2	-	9,0	-	0,1	-	0,7	-
60. Тракт., гост., мебл. комн.	673	1,22	43	0,21	102	0,54	226	2,91	10	0,14	44	0,66
%	24,4	-	1,6	-	3,7	-	8,2	-	0,4	-	1,6	-
61. Торговля питейная	74	0,13	33	0,16	67	0,35	73	0,94	20	0,27	13	0,20
%	6,1	-	2,7	-	5,6	-	6,0	-	1,7	-	1,1	-
62. Прачечные, бани и т.п. ...	305	0,55	53	0,26	125	0,66	95	1,22	1	0,01	27	0,41
%	11,2	-	1,9	-	4,6	-	3,5	-	0,04	-	1,0	-
63. Люди неопредел. профес.	572	1,03	53	0,26	183	0,96	36	0,46	7	0,10	36	0,54
%	22,6	-	2,1	-	7,2	-	1,4	-	0,3	-	1,4	-
64. Проституция	1	0,002	7	0,03	76	0,40	-	-	-	-	11	0,17
%	0,2	-	1,5	-	16,6	-	-	-	-	-	2,4	-
65. Не указавшие занятий	284	0,51	135	0,67	228	1,20	54	0,69	23	0,31	35	0,53
%	12,8	-	6,1	-	10,3	-	2,4	-	1,0	-	1,6	-
Всего (в тыс.)*	55,31	100,0	20,19	100,0	18,97	100,0	7,78	100,0	7,31	100,0	6,63	100,0
%	13,0	-	4,8	-	4,5	-	1,8	-	1,7	-	1,6	-

¹Таблица 4-б составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора по: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – СПб, 1905. – Т. 1. – Табл. XX. – С. 420-435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XLI. – С. 186-193; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – С. 18-35.

* В тыс. человек.